

Б.О.Т.Н.М.О.Ш.К.
З
У.С.Т.Р.И.В.
В.Е.Л.Е.Н.А.С.К.О

...Безсилля дикуна в боротьбі з природою породжує віру в богів, чортів, у чудеса і т. п.

В. І. Ленін.

Вірять там, де не можуть знати.

А. В. Луначарський.

Чим краще ми будемо знати минуле, тим легше, тим більш глибоко і радісно зрозуміємо велике значення створюваного нами сучасного.

Максим Горький.

Всі пам'ятки культури на території Союзу РСР, що мають наукове, історичне або художнє значення, є недоторканим всенародним надбанням і знаходиться під охороною держави.

З постанови Ради Міністрів СРСР
№ 3898 від 14 жовтня 1948 р.

Б. О. Тимошук

**Зустріч
з
ЛЕГЕНДОЮ**

ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»
УЖГОРОД 1974

Земля Північної Буковини таїть чимало пам'яток матеріальної культури давнього населення краю. Знахідки — глиняні посудини незвичної форми, кам'яні скрині незрозумілого призначення, крем'яні вироби, велетенські кістки — здавна породжували серед місцевих жителів різні легенди, релігійні повір'я та забобони. Автор книги — кандидат історичних наук, археолог Б. О. Тимошук — розповідає, як наука спростовує антинаукові релігійні погляди на походження різних історичних пам'яток. Читач дізнається, як народні легенди і перекази наводили дослідників на рештки стародавніх городищ, поселень, могильників тощо.

Спираючись на незаперечні факти археологічних досліджень, автор переконливо засвідчує приналежність Північної Буковини до споконвічних слов'янських земель.

Книга зацікавить туристів, краєзнавців, учителів, учнів, студентів-істориків та всіх тих, хто любить і вивчає історію рідного краю.

Рецензенти — доктор історичних наук
В. Д. Баран,
кандидат історичних наук І. С. Винокур.

Т $\frac{20904-031}{M215(04)-74}$ 198—74

© Видавництво «Карпати», 1974 р.

Багато таємниць і загадкових речей зберігає в собі наша земля. Чого тільки не знаходять в її верхніх шарах, а то й просто на поверхні. Кістки давно вимерлих тварин і кам'яні сокири, уламки стародавнього глиняного посуду і золоті прикраси, руїни пишних палаців і могили бідняків потрапили в землю у різні історичні епохи, залишені різними племенами та народами. Існує спеціальна наука — археологія, котра вивчає давні речі, що знаходяться в землі, і відновлює по них історичне минуле людського суспільства.

Ще задовго до розвитку археології (вона сформувалася як наука лише в XIX столітті) знахідки в землі викликали значний інтерес серед людей. Вони намагалися пояснити походження загадкових речей, робили різні здогади і припущення, які передавалися з покоління в покоління, обростали новими домислами, а то й релігійними повір'ями.

І в наш час, незважаючи на бурхливий розвиток археологічної науки, ще зустрічаються окремі люди, котрі речам, знайденим в землі, приписують надприродну силу.

Якось в одному з буковинських сіл дві жінки в своїй садбі копали яму для овочів і виявили при цьому глиняне череп'я та кістки. Склавши до кошика, жінки віднесли знахідки до Дністра і скинули у воду. Як пізніше з'ясувалось, селянки натрапили на рештки слов'янського напівземлянкового житла і сприйняли це за дію «нечи-

стої сили». Щоб «відвернути лихо від свого дому», все знайдене в землі викопали і викинули у воду. Подібне траплялося і в інших буковинських селах. Отже, повір'я і забобони, що ще побутують серед окремих людей, завдають багато шкоди археологічним пам'яткам, часто призводять до їх руйнування. Інколи цьому сприяють і легенди. Так, дехто ще вірить в достовірність легенд про заховані в землі бочки із золотом. Свідченням цього є глибокі ями скарбощукачів, що ще зустрічаються на території стародавніх пам'яток.

Разом з тим мало не в кожній легенді поряд з фантастикою є й доля правди. Археологічна наука спроможна відділити правдиве від фантастичного, від домыслив і використати його в своїх пошуках і дослідженнях. Саме завдяки легендам і переказам на території Чернівецької області відкрито сотні нових, раніше не відомих археологічних пам'яток, встановлено місцезнаходження стародавніх Чернівців, середньовічної фортеці Городок на Черемоші та інших зниклих поселень.

Радянські археологи своїми відкриттями на території Північної Буковини доповнили окремі сторінки стародавньої історії нашої країни. У Середньому Подністров'ї вони знайшли і дослідили найдавніші в Східній Європі штучні будівлі — житла людей неандертальського типу, яким понад 40 тисяч років. Тут, на високих берегах Дністра, вперше були розкопані майстерні крем'яних знарядь і виявлені найдавніші на Україні земляні укріплення наших далеких предків. Цінні наукові дані одержано під час розкопок курганів і поселень бронзового і ранньозалізного віків. Не менш важливими для науки виявилися розкопки слов'янських пам'яток, що так густо вкривають територію Північної Буковини. Серед них — найдавніші в Прикарпатті міста і курганні могильники, руїни кам'яних монументальних архітектурних споруд і дерев'яно-земляних фортець, давньоруські інструменти для письма і кам'яні гробниці феодалів. Археологічні дослідження дають також

можливість простежити виникнення стародавніх релігійних вірувань та спростувати повір'я і забобони, які ведуть свій початок з глибини віків, але часом і досі живуть у свідомості окремих людей, переважно старшого покоління.

Автор ставить за мету показати цінність народних легенд у науковому пошуку, спростувати повір'я та релігійні забобони, пов'язані з пам'ятками матеріальної культури, а також розповісти про нові найважливіші археологічні відкриття, які засвідчують глибоке і давнє коріння слов'янських племен на території Північної Буковини.

«ВЕЛЕТІ»

... Давним-давно люди на землі були дуже високими і сильними, справжніми велетами. Жили вони у величезних печерах на берегах Дністра і Пруту. Одного разу дочка велета пішла в поле і там побачила, що в неї під ногами щось ворухиться. Це чоловік волами орав ниву. Взяла вона на свою долоню орача, погонича, пару волів разом з плугом і все це принесла батькові в печеру. «Тату, оці черв'ячки порпалися біля Дністра. Що то є?» — спитала вона. Велет подивився на долоню і відповів: «Доню, віднеси їх туди, де ти їх взяла, нехай орють землю, це будуть після нас на землі такі малесенькі люди». Дочка велета віднесла орачів на те саме місце, де їх взяла. Пройшов час, і велети вимерли. Залишилися на землі тільки малесенькі люди. Від них і йде родовід сучасних людей...

Подібні легенди можна почути мало не в кожному буковинському селі. В Шипинцях розповідали, нібито колись на землі були такі великі люди, що могли стояти на протилежних берегах Пруту, даючи один одному закурити. В Мамалізі показують місце, де колись були поховані люди-велети. В Новосілці записана легенда про царя-велета.

... Колись давно на вершині гори Цецино, що біля Чернівців, стояв величезний кам'яний замок. І володів ним

цар Цедин — людина-велетень. Ростом він був вище дерев, його руки досягали землі, а очі — немов дві кам'яні брили. Коли він їх відкривав, то вії доводилось підпирати вилами, щоб не закривались. Поведе він тими очима по околиці, то сім років поля і городи уже не родили. Багато лиха приносив він людям, а вбити його ніхто не міг. Не було такої сили...

Дехто навіть намагається підтвердити свою розповідь, посилаючись на знайдені величезні кістки. Дійсно, у землі іноді трапляються незвичайно великі кістки. Деякі з них, зокрема стегонові, гомілкові, плечові, ліктьові, формою дуже нагадують людські. Але, як відомо, вони належать не стародавнім людям, а давно вимерлим тваринам — мамонтам.

Декілька десятків тисяч років тому, коли клімат був значно холоднішим, ніж тепер, на наших землях бродили стада мамонтів, шерстистих носорогів, зубрів та інших тварин, пристосованих до життя в умовах холодного клімату. На них полювали первісні мисливці. Тепер у місцях, де колись були мисливські стійбища, знаходять у землі кістки великих тварин, які у певній мірі і спричинилися до виникнення легенд про людей-велетів. У цих місцях проводять свої дослідження й археологи чернівецьких наукових закладів.

Кожного літа на високих пагорбах правого берега Дністра можна побачити групи людей за незвичайною роботою. Землекопи обережно лопатами і совками викидають землю з глибокого котлована, інші з допомогою ножів і щіток розчищають від багатовікового пилу величезні кістки тварин та крем'яні вироби, креслярі наносять на план кожну знахідку, фотографують всі відкриті об'єкти. Це вчені-археологи досліджують рештки стійбищ мисливців на мамонтів. Вони вже провели свої дослідження у селах Вороновиці, Оселівці, Кормані, Атаках. Але найцікавіші відкриття були зроблені в селі Молодовому Сокирянського району.

Полювання на мамонта.
Реконструкція худ. М. Молдавана і В. Лассана.

Разом з незмінним керівником Дністровської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові професором О. П. Чернишем спускаємось до глибокого котлована, що на пагорбі Голий Шовб. На глибині 12 м ступаємо на долівку примітивного житла наших далеких предків. Ступаємо по тій же долівці, по якій ходили люди неандертальського типу — волохаті, з масивними надбрівними дугами і сильно розвинутими щелепами. Тут вони жили, звідси, озброївшись примітивними кам'яними знаряддями, вирушали полювати на мамонтів, шерстистих носорогів та інших звірів.

Ходимо по долівці неандертальського житла обережно щоб не потривожити жодної знахідки, оглядаємо всі деталі найдавнішої людської споруди. Лежать у певному порядку бивні, зуби та інші великі кістки мамонтів. Тепер положення кісток допомагає відтворити загальний вигляд найдавнішого людського житла. Це були овальні будівлі, каркас яких складали дерев'яні жердини, похилені над його серединою. Стінами служили напнуті на жердини шкури тварин, що притискалися до землі великими кістками мамонта.

У центрі житла виступають рештки вогнищ: попіл, вугілля, перепалені кістки тварин. Вугілля дослідники збирають у целюфанові мішечки, щоб потім відправити на аналіз у фізичні лабораторії. Учені-фізики визначили, що дерево, від якого залишилося вугілля, згоріло 44 тисячі років тому. На основі типологічного аналізу численних крем'яних знарядь, що лежали на долівці навколо вогнищ, приблизно цим же часом датували відкриту пам'ятку й археологи.

Одне з розкопаних в Молодовому жителі складалося з двох камер. Головна камера площею 40 кв. м була в свою чергу розділена на дві частини. Зважаючи на різний характер знахідок в обох приміщеннях, дослідники вважають, що житло було розділене на чоловічу і жіночу половини. Це характерно для родового ладу, коли шлюб між кровними родичами був заборонений і чоловіки були відділені від жінок. Виходить, що родові відносини почали складатися ще в кінці раннього палеоліту, а не на початку пізнього, як це досі вважалося.

На стінах величезного котлована-розкопу бачимо багато горизонтальних нашарувань, які виділяються то кольором ґрунту, то насиченістю знахідок, то значним включенням вугілля і попелу. Вони залягають на різній глибині і відносяться до різних історичних епох. Верхній культурний шар, що знаходиться на глибині одного мет-

Молодовська палеолітична стоянка.
Реконструкція худ. М. Лещенка і М. Ільящука.

ра, належить до так званої мезолітичної епохи і нараховує щонайменше 10 тисяч років. На глибині трьох метрів розкопані рештки жител, залишених людьми 18—20 тисяч років тому. А найнижчий культурний шар відноситься до так званої мустьєрської епохи і включає в себе залишки матеріальної культури давністю 45 тисяч років. Культурні нашарування засвідчили розвиток життя людей кам'яного віку (палеоліту) протягом 40 тисяч років.

В процесі розкопок виявилось, що у верхніх нашаруваннях кістки мамонта зовсім не зустрічаються: 10—12 тисяч років тому, в зв'язку із зміною кліматичних умов і активною мисливською діяльністю людини, мамонти повністю вимерли. А з'явилися вони на нашій території десь понад 200 тисяч років тому, коли тут почалося похолодання.

Мамонти відіграли важливу роль у житті первісних людей. Це були великі тварини. Їх висота досягала 3,5 м.

Вбиті мамонти забезпечували первісних людей всім необхідним. Їх м'ясо йшло на їжу, жир — на освітлення, з шкіри виготовляли одяг і взуття, із великих кісток споруджували житла, з бивнів виготовляли знаряддя праці та прикраси. Багато виробів з кісток мамонта знайдено і на палеолітичних стоянках Середнього Подністров'я. Серед них: наконечники списів, рукоятка для крем'яного ножа, підвіска-амулет, що схематично зображує постать сидячої жінки тощо.

Палеолітичні мисливці дбайливо ставилися до кісток мамонта, не розкидали їх, а зберігали в спеціально споруджених для цього ямах-сховищах. В ямах завглибшки до 1 м на палеолітичній стоянці Звеничан на Дністрі знайдені кістки мамонта, гігантського оленя та бізона. Тут зберігали кістки не тільки вбитих на полюванні тварин. До ям зносили також кістки, випадково знайдені під час полювання. Це підтверджується хоча б тим, що частина з них має на собі сліди зубів хижака. Кістки були погрізені, коли знаходилися за межами стійбищ. Зібрані в ями, вони служили запасом сировини для різних виробничих, господарських і побутових потреб.

Не виключено, що складання кісток тварин в певному місці і в певному порядку було викликано ще й чаклунськими діями первісних людей, спрямованими на відродження тварин. Мисливці, мабуть, вважали, що в кістках тварин живуть душі, і чим більше буде таких «душ», тим частіше будуть з'являтися на цій території такі потрібні для людей тварини.

Дослідження стоянок мисливців на мамонтів не тільки розкривають нові сторінки з життя далеких предків, але й спростовують легенди про людей-велетнів. Тепер в розпорядженні науки є багато залишків кісток стародавніх людей. Вони знайдені в багатьох місцях Європи, Азії і Африки, в тому числі і на території Радянського Союзу. Виявилось, що давні люди були навіть трохи нижчі, ніж сучасні. Так, наприклад, ріст неандертальців, основ-

ним заняттям яких було полювання на мамонтів, становив 160 см, що є нижче середнього росту сучасних людей. Отже, легенди про людей-велетнів залишаються легендами, але вони допомагають археологам натрапити на цінні для науки стоянки давньої людини, де збереглися кістки мамонтів та інших вимерлих тварин.

«ГРОМОВІ СТІЛИ»

На території Північної Буковини досить часто знаходили різні кам'яні знаряддя стародавніх людей. Це крем'яні пластини, що нагадують ножі, просвердлені або не просвердлені кам'яні сокири, різні відходи кам'яного виробництва. Ці речі можна побачити в експозиціях державних і народних музеїв, у шкільних колекціях і приватних збірках. Кожний учень-старшокласник тепер знає, як виготовляли ці знаряддя і як ними користувалися стародавні люди.

Та в недавньому минулому у багатьох людей існували хибні уявлення про походження кам'яних виробів, знайдених у землі. Їх приймали то за «громові» або «вогняні» стріли, якими бог вбиває людей, то за речі, які можуть зціляти хвороби, бо в них, немовби, є частина «небесного» вогню. В селянських хатах можна було бачити вироби з каменю, котрі там зберігалися як талісмани-обереги від «лихого ока» і проти всіляких напастей. Як пережитки минулого, подібні уявлення збереглися у свідомості окремих людей і тепер. Марновірство про кам'яні вироби знайшло своє відображення і в деяких народних легендах. Так, в одній з них, записаній в селі Киселеві Кіцманського району, розповідається про багатого і жорстокого пана. Вдень і вночі просили скривджені киселівчани бога захистити їх від безсердечного володаря. Змилювався бог над людьми і послав з неба вогняну стрілу, яка уразила пана на смерть.

У Кіцмані, Крутеньках та в інших населених пунктах старожили показували археологам місця, де під час грому і блискавки падали на землю «громові стріли». Там справді були знайдені давні кам'яні знаряддя. Місцеві жителі знаходили їх тут і раніше. Не знаючи, що то за каміння, звідки воно взялося, вони приписували йому чудодійну силу.

Наука давно встановила, що всі ці грубо оброблені кам'яні вироби є ніщо інше, як знаряддя праці людей кам'яного віку, який почався одночасно з виділенням людини з тваринного світу і закінчився на нашій території приблизно 6 тисяч років тому. Але й пізніше, в епоху ранніх металів (міді і бронзи), населення широко користувалося кам'яними виробами.

На зорі людської історії кам'яні вироби були досить примітивними. Знаряддя виготовляли з кременю простим двостороннім оббиванням заготовок. Виробів було небагато: ручні рубила — загострені камені для рубання, якими користувалися без дерев'яного держака; гостроконечники — знаряддя для різання; скребла — знаряддя для чищення шкур тварин тощо. Ними користувалися протягом найдовшого періоду людської історії — раннього палеоліту.

Згодом, у пізньому палеоліті (40—10 тисяч років тому), виготовляли більш складні крем'яні знаряддя праці. Їх формували з крем'яних ножевидних пластин шляхом ретуші — дрібних сколів. Збільшився й «асортимент» виробів. З кременю виготовляли ножі, скребачки, наконечники списів, проколки, різці, ретушери-віджимники тощо.

Кам'яне виробництво ще більше вдосконалилося в неоліті (VI—IV тисячоліття до н. е.). З'являється нова техніка обробки каменю: шліфування, пиляння та свердління. З кременю та інших порід каменю виготовляли сокири, долота, тесла, наконечники списів, дротиків і стріл, пилочки, свердла, скребачки, відбійники тощо. В кінці неолітичної епохи вперше з'являються майстерні, в яких

робили кам'яні знаряддя не тільки для власного користування, але й для обміну. На території Чернівецької області виявлені майстерні крем'яних знарядь, котрі належали племенам відомої трипільської культури (друга половина IV—III тисячоліття до н. е.).

У 1949 році археологічна експедиція Академії наук СРСР на чолі з відомою радянською дослідницею, доктором історичних наук Т. С. Пассек провела розкопки на високому пагорбі біля села Поливанів Яр Кельменецького району. На пагорбі то тут, то там траплялися уламки грубого глиняного посуду та крем'яні вироби. В кількох місцях виступали значні скупчення шматків обпаленої глини з відбитками дерева — рештки стародавніх споруд.

Протягом трьох літніх сезонів не припинялися роботи археологів у Поливановому Яру. Поступово відкривалися зруйновані пожежею глинобитні житла та господарські приміщення. На їх долівках з випаленої глини під завалом глиняних стін дослідники знайшли тисячі найрізноманітніших речей мідного віку. Тут були цілі й розбиті глиняні посудини, прикрашені червоним, білим і чорним розписом, лежали вироби з кременю та каменю (сокири, долота, ножі, зернотерки, наконечники дротиків і стріл), з кісток та рогу (метики, проколки, підвіски-амулети), з самородної міді (шила, шпильки, намистини), з глини (жіночі статуетки, фігурки тварин, грузила до вертикальних ткацьких верстатів, пряслиці-важки до дерев'яних веретен).

Особливий інтерес викликала виявлена на поселенні майстерня по виробництву крем'яних знарядь праці. Влітку вона розташовувалась просто під відкритим небом, у центрі поселення. Тут стояли великі кам'яні плити, на яких шліфували кам'яні вироби, тут же їх формували оббиванням (знайдено кілька тисяч крем'яних відщепів—відходів виробництва). Визмку майстерні містились у напівземлянках, в яких також знайдені знаряддя обробки каменю (відбійники, крем'яні ретушери, плити

для шліфування, бруски для загострення кістяних виробів) та багато відходів кам'яного виробництва. До речі в напівземлянках-майстернях лежали сотні готових кам'яних виробів — набагато більше, ніж це потрібно було для задоволення потреб всіх жителів цього поселення. Отже продукція цього виробничого центру йшла на обмін з племенами інших територій, де кременю було менше. Так вироби з дністровського кременю знайдені, наприклад, на трипільських поселеннях Південного Бугу. Йшли на обмін не лише готові знаряддя, але й «напівфабрикати» — заготовки крем'яних знарядь.

Матеріали розкопок дозволяють відтворити всі процеси виготовлення кам'яних знарядь праці. В Середньому Подністров'ї існували відкриті кар'єри та шахти-штольні, де добували кремень — основну сировину для кам'яного виробництва. Шахти-штольні, виявлені, наприклад, на лівому березі Дністра, біля села Студениці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. А на правому березі Дністра, біля села Ожеве Сокирянського району, кремень добували відкритим способом.

У місцях добування кремень проходив первісну обробку: його очищали від кірки і раковин, шматкам кременю надавали певної форми і переносили у поселення, в ремісничі майстерні. Тут з кременю формували найрізноманітніші вироби. З ножевидних пластин, сколотих з призматичних нуклеусів, виготовляли ножі, скребачки, наконечники списів, скобелі, свердла, пилочки, проколки. З крем'яних відщепів і невеликих пластин робили вкладиші до дерев'яних і кістяних серпів, наконечники стріл. З крем'яних брусків оббиванням і шліфуванням формували клиновидні сокири і долота. Непросвердлені сокири-клини кріпили до колінчатої дерев'яної ручки і використовували як тесла і мотики. В кінці неолітичної епохи з'являється циліндричне свердління. За допомогою втулчастих свердел у сокирах висвердлювали дірки, куди вставляли дерев'яні топорища.

Досить ефективним знаряддям праці була кам'яна сокира з дерев'яним державом. Нею, наприклад, можна було, як показали експериментальні дослідження, зрубати сосну товщиною до 25 см за 15 хвилин. Кам'яними сокирами очищали поля від дерев, будували житла, довбали човни, виготовляли різні побутові речі з дерева.

У житті давніх людей кам'яна сокира мала настільки велике значення, що вона стала предметом поклоніння. Про це свідчать знахідки мініатюрних кам'яних сокир, пристосованих для носіння на шиї. Знайдена в селі Коритному Вишницького району сокирка має довжину 4 см. У верхній її частині є отвір для шнурка, на якому її носили. Від довгочасного носіння на тілі сокирка дуже залощена. Вона не мала практичного значення, а служила людині талісманом-оберегом. Культ сокири спостерігається і в пізніші епохи. Наприклад, у слов'ян сокира-амулет була символом бога Перуна. Поклоніння сокирі, як пережиток первісних релігійних вірувань, було досить живучим. Випадково знайденим в землі сокирам ще у минулому столітті приписувалася чудодійна сила святих предметів, що впали з неба.

Археологічні дослідження в Середньому Подністров'ї поповнили вітчизняну науку новими даними про спосіб життя наших далеких предків. Вчені дали вичерпну відповідь на питання про походження і призначення кам'яних предметів, які інколи знаходять в землі.

ГОРОДИЩА

Досить цікаву групу археологічних пам'яток складають городища — рештки поселень з штучними земляними укріпленнями. Назва «городище» походить від старослов'янського слова «град». Так у давній Русі називали укріплення, які споруджували із землі та дерева. Більшість городищ розташовані на високих мисах з крутими схилами.

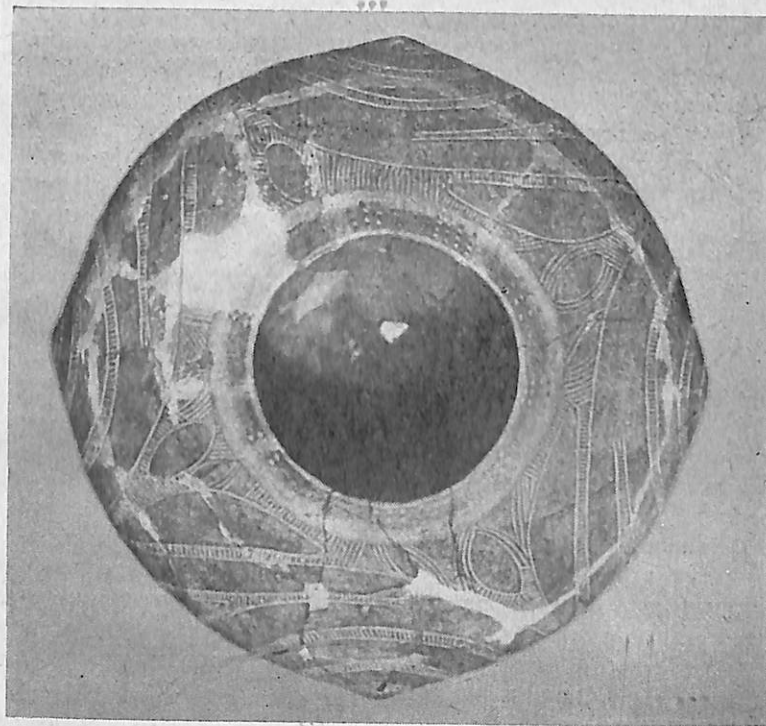
Їх центральні майдани відгороджені від поля одним або декількома земляними валами і ровами. Городища більш важливого значення мали штучні укріплення з усіх боків.

Земляні укріплення для захисту поселень вперше почали будувати в III тисячолітті до н. е. До цього часу відноситься городище в Цецинському лісі біля Чернівців. Воно розташоване на високому пагорбі правого берега Пруту, в урочищі Графська Поляна. Центральний майдан городища розміром 90×30 м з двох протилежних боків оточують глибокі яри з крутими схилами, а з двох інших — штучно викопані дугоподібні рови завглибшки до 2 м. Як показали розкопки, тоді ще не насипали валів, а навколо укріпленого майдану зводили оборонні дерев'яні стіни, обмазані глиною.

На території городища розкопано рештки наземного глинобитного житла. В його північно-західному куті розміщувалась куполовидна глинобитна піч, а на долівці біля неї лежали побиті глиняні посудини, сланцева сокира, крем'яний ніж, глиняні фігурки тварин та інші речі, що належать до відомої трипільської культури. Вони датуються другою половиною III тисячоліття до н. е. Подібні знахідки виявлені на дні оборонного рову та в приміщеннях біля дерев'яних кріпосних стін.

Ще давніші укріплення у вигляді оборонних ровів виявлені на трипільському поселенні в Поливановому Яру, що в Середньому Подністров'ї. Вони датуються першою половиною III тисячоліття до н. е. і є найдавнішими на території України.

Масове будівництво земляних укріплень припадає на ранньозалізний вік (I тисячоліття до н. е.). В цей час зводили грандіозні укріплення з цілою системою високих земляних валів і глибоких ровів. Подив і захоплення викликають оборонні споруди городища, розташованого на високому, вкритому лісом пагорбі, що на правому березі Серету між селами Широкою Полянкою і Кам'яною Глибочкою району.

Ваза трипільської культури з поселення поблизу с. Ленківців Кельменецького району.

Експерсію до городища найкраще почати від Широкополянського цегельного заводу. За лісорозсадником, від правого берега струмка, відходить невисокий земляний вал, який піднімається по схилу круто вгору і тягнеться на схід майже 1,6 км. Це найдовша оборонна лінія городища, яка дугою відгороджує від плато величезну територію. Приблизно на середині своєї довжини вал перерізає лісова дорога. Тут добре видно його будову. Вал

насипаний із жовтої глини на висоту більше трьох метрів. Його зовнішній схил обкладений кам'яними плитами. Це зроблено, щоб насип валу не осувався. З обох його боків проходять оборонні рови. Стрімкі схили валу і ровів були недоступні для ворожої кінноти. Щоб взяти цей оборонний рубіж, воїнам доводилось спішуватись, а значить, втрачати свою бойову силу.

Якщо від зовнішнього валу лісовою дорогою піти в напрямку Серету, доведеться переходити ще чотири оборонні лінії. Найбільш важливою з них є остання, яка огорожує майдан розміром 1000×400 м з усіх боків. На центральному майдані зосереджувалося життя стародавнього населення. Тут під час пробних розкопок на глибині 0,6—1,0 м виявлені рештки житла: шматки глиняної обмазки з відбитками дерева, перепалені камені, вугілля та уламки глиняного посуду. Виявлені уламки товстостінних глиняних посудин з чорною, добре вилощеною поверхнею, прикрашеною канелюрами — вертикальними жолобками. На землях Прикарпаття такий посуд виготовляли лише в передскіфську епоху, в X—VII ст. до н. е. Датування городища ранньозалізним віком підтверджується й конструкцією його оборонних споруд. Лише в ту епоху оборонні рови споруджували із зовнішнього та з внутрішнього боків валу. В пізніші епохи їх рили тільки із зовнішнього боку.

Широкополянське городище збудували в період, коли у виробництві лише впроваджувалося залізо, а основні знаряддя праці виготовляли з каменю та бронзи. Отже, укріплення споруджували вручну. Рови в кам'янистому ґрунті довбали дерев'яними мотиками з бронзовими або залізними наконечниками. Зрозуміло, що для спорудження оборонних ліній, загальна протяжність яких досягає більше 10 км, потрібні були зусилля величезної кількості людей. Широкополянське городище завжди викликало подив у населення. Тому й не дивно, що про подібні земляні укріплення складено багато легенд.

Більшість легенд про городища зводиться до того, що немовби на їх території є величезні підземелля з незліченними багатствами.

... Діялося це тоді, коли Буковиною володіли турки. Головні їх сили стояли на Городищі. Там і відбулася остання битва з ними. Втікаючи на південь, турки не встигли вивезти награвовані коштовності. Вони їх залишили у підземеллях, закритих товстими залізними дверима. Якось один чоловік копав на валу яму та й натрапив на залізні двері, за якими лежало золото. Як тільки він почав відкривати двері, з темряви почувся голос: «Віддай душу свою, візьмеш золото». Чоловік подумав, що може душу пасербиці віддати і побіг додому. Але застав пасербицю уже мертвою...

Це уривок з легенди про городище біля села Волоки Глибодзького району.

У іншій легенді про городище говориться, що трьом чоловікам вдалося відкрити залізні двері підземелля із скарбами, де вони побачили величезні бочки з золотом. Але як тільки вони наблизилися до бочки, то вона раптом зникла. Так продовжувалося весь час. І ні один з них не зміг дістатися до золота. Двоє шукачів померло у підземеллі, а один, хоча й вибрався, став нічим і нічого не міг розповісти людям про свою мандрівку за скарбами.

Йдучи слідами легенд, разом з юними краєзнавцями місцевої середньої школи піднімаємось на високий пагорб, що на захід від Волоки. Перед нами майдан діаметром понад 300 м, який з усіх боків оточують кругі схили ярів, а з північного — ще й високий земляний вал, вкритий чагарниками. Це і є городище. Так його звать і місцеві жителі. Звідси відкривається гарний краєвид на село та його околиці.

На виораному полі то тут, то там виділяються темні плями. В цих місцях знаходимо перепалені камені, шматки глиняної обмазки з відбитками дерева, уламки глиняного

посуду, кам'яні зернотерки тощо. Це рештки стародавнього поселення. В розкопі чітко вирисовуються профілі напівземлянкових жител із зруйнованими глинобитними печами. На глиняних долівках знаходимо різноманітні стародавні речі, які відносяться до так званої голіградської культури (X—VII ст. до н. е.). А поряд — напівземлянка з піччю-кам'яною, на долівці лежать кам'яні жорна, уламки ліпного і гончарного посуду та інші речі, що відносяться до культури східних слов'ян і датуються IX—X ст. На подібні знахідки натрапляємо і в інших місцях городища.

Отже, на території Волоцького городища людські поселення існували в різні історичні епохи. Хто ж збудував земляні укріплення у Волоці: племена голіградської культури понад 2,5 тисячі років тому чи східні слов'яни тисячу років тому? Відповідь на це питання одержали під час розкопок оборонних споруд.

Виявилось, що конструкція валу є типовою для ранньозалізного віку. Його серцевина (ядро) складається з перепаленої глини, а зовнішній схил вистелений кам'яними плитами. Завдяки цьому насип не осувається, а його схили були більш стрімкими. Оборонні рови, як і на інших городищах ранньозалізного віку, проходять з обох боків валу. Внутрішній рів у два рази вужчий, ніж зовнішній. На дні внутрішнього рову були уламки ліпного посуду, типового для передскіфського часу (IX—VII ст. до н. е.). Отже, вал Волоцького городища насипали племена голіградської культури, а приблизно через дві тисячі років це земляне укріплення було знову використане східними слов'янами для влаштування свого поселення.

На найвищому місці городища, в його південно-східній частині, збереглися рештки ще одного, тепер зруйнованого, оборонного валу. Він обводить майдан розміром 90×60 м, і його конструкція не відрізняється від основного валу. Це цитадель (акрополь) фортеці ранньозалізного віку. Тут жила родо-племінна верхівка. Звичайно,

ніяких підземель із залізними дверима немає на території городища. Перекази про них — це результат людської фантазії, породженої різними знахідками на городищі. Але цінність народних легенд полягає в тому, що вони, як правило, вірно вказують археологам на місцезнаходження тієї чи іншої історичної пам'ятки.

Особливо це стосується історичних легенд, де, поряд з фантастикою, домислами, розповідається про дійсні історичні факти чи події. Окремі топонімічні назви, що зустрічаються в легендах, також допомагають досліднику вести свої пошуки у потрібному напрямку. Саме вони настановили археологів на дослідження городища біля села Рухотина Хотинського району. В легенді про це городище розповідалося, що воно було побудоване турками і в ньому залишилися награвовані ними скарби. Звичайно, археологів зацікавив сам факт існування городища. Спочатку розвідкові роботи не дали бажаних наслідків — городище було вкрите густим лісом, і розкопки проводити було надзвичайно важко.

У 1967 році у зв'язку з будівництвом дороги на городищі були проведені значні земляні роботи. Але і тоді на його території майже не виявлено ніяких знахідок, бо більша частина городища не була заселена. Лише в одному місці бульдозер вивернув на поверхню кілька уламків груболіпних глиняних посудин. Тут, уже під час розкопок, і були виявлені рештки стародавніх жител. Їх нижня частина була заглиблена в землю, а стіни сплетені з хмизу і обмазані з обох боків глиною. В житлах-напівземлянках знайдені побиті глиняні горщики, прикрашені у верхній частині наліпними валиками і дірочками, та чорнолощені миски. Глиняний посуд такого типу виготовляли лише в ранньоскіфський час. Знахідки свідчать про те, що Рухотинське городище функціонувало в VII—VI ст. до н. е., тобто набагато раніше, ніж історія засвідчила існування турецької держави та її войовничі походи на подністрівські землі.

Звичайно, рухотинські укріплення не мають нічого спільного з походами турків. У легенді про них, що виникла пізніше, знайшли відображення дійсні історичні події: визвольні походи російських військ на Буковину, спільна боротьба місцевого населення і російських військ проти поневолювачів.

Вал Рухотинського городища досягає 6—7 м висоти, 35 м ширини в основі і оточує овальний майдан діаметром 500 м. З його зовнішнього боку проходить глибокий рів, завширшки понад 20 м. Значна частина рову заповнювалася водою. На території укріпленого майдану було багато вільної, незабудованої площі. Вона призначалась для жителів навколишніх неукріплених поселень на випадок військової загрози. Тут населення переховувалось разом з своєю худобою — основним багатством того часу. Городище для цього було досить зручним, бо в його східній частині є досить джерельної води.

Сховищем для жителів навколишніх поселень було й городище біля села Коростуватої Кіцманського району. Воно розташоване на високому пагорбі правого берега Пруту, в оточенні глибоких ярів. Високий земляний вал, з обох боків якого проходять глибокі рови, оточує центральний майдан розміром 130×80 м. Крім основного, з двох боків проходять ще дві оборонні лінії валів і ровів. Слідів заселення на території городища не виявлено. Але за півкілометра на північ від нього знаходилося велике поселення.

На території Північної Буковини є багато городищ, котрі не були заселені. Встановити час спорудження їх укріплень досить важко.

...Колись, давним-давно, на високому пагорбі біля села Нижніх Станівців стояв у оточенні глибоких ярів та густих лісів міцний і високий замок. В тому замку жила чарівна цариця. Її охороняли озброєні воїни. Ніхто не знав, що робиться за високими стінами замку. Хто туди потрапляв, назад не повертався...

Пам'ятки ранньозалізного віку
в експозиції Чернівецького краєзнавчого музею.

Це легенда. Старожили села Нижніх Станівців Кіцманського району і тепер покажуть місце, де стояв замок (там збереглися земляні вали). Легенда й привела археологів у гущавину лісу, на місце, де колись були збудовані давні укріплення.

На вершині високого мису знаходиться складна система стародавніх укріплень з валів і ровів. Але немає жодних слідів заселення. Культурного шару не виявлено ні в ямах скарбушукачів, ні в розвідкових траншеях, ні на центральному майдані (його діаметр — 80 м), ні на території між рядами валів. Це городище-сховище.

Коли ж воно збудоване? Деякі дані про це дали розкопки головного оборонного валу. В його основі знаходиться потужний шар перепаленої до червоного кольору глини, насипаної на кам'яне підложжя. Вал обпалювали в процесі будівництва. Глину, вийняту з оборонного рову сипали на дерев'яну конструкцію типу куреня. Після цього глину утрамбовували, знову клали колоди і спалювали їх. При цьому глина спікалася у тверду цеглоподібну масу. Так формували ядро валу, яке засипали землею і обкладали каменями. Така техніка зведення оборонних валів характерна для ранньозалізного віку. До того ж з обох боків валу проходять оборонні рови, що також характерне для цього часу.

Городища-сховища розміщувалися, як правило, в лісах або в місцевостях, порізаних глибокими ярами, на малодоступних мисах. Їх укріплені майдани часто нерівні, спадають в бік річок. Такі городища добре забезпечені водою. Основну роль в їх обороні відігравали вали. Тому їх намагалися насипати якнайвищими.

Високі земляні вали і глибокі рови були серйозною перешкодою для кочівників та інших нападників. Біля земляного укріплення вороги мусили спішуватись і без коней підніматись по крутому схилу на вал, де їх зброєю чекали захисники.

Найпізніше городище ранньозалізного віку виявлене на правому березі Дністра, біля села Василева Заставнівського району. Тут, на високому мисі Хом, у кам'яному кар'єрі, простежуються рештки оборонного, тепер повністю зруйнованого рову, глибина якого сягає 2 м, ширина — 5 м, він оточував майдан розміром 120×100 м. На дні рову лежали обгорілі колоди, залишки знищених пожежею дерев'яних кріпосних стін та уламки глиняного ліпного посуду, прикрашеного валиками з пальцевими вдавленнями. Подібна кераміка знайдена на території укріпленого майдану та в напівземлянках неукріпленого поселення, яке розміщувалося біля підніжжя городища.

на лівому березі річки Млинівки. Такий посуд виготовляли у IV—III ст. до н. е. Отже, Василівське городище також слід датувати цим часом.

Звичай споруджувати городищадесь в III—II ст. до н. е. раптом зникає на нашій території. Починається новий період в історії розвитку племен Прикарпаття і Середнього Подністров'я, коли населення ранньозалізного віку городищ вже не будувало. Про це мова в наступному розділі.

ТРАЯНОВІ ВАЛИ

Наука ще не дала повної і достовірної відповіді на питання, чому населення Середнього Подністров'я і Прикарпаття протягом багатьох віків — з II ст. до н. е. і до V ст. н. е. — не споруджувало городищ, не мало укріплених поселень. Але тепер уже не викликає сумніву факт, що саме в цей «безгородищенський» час населення будувало земляні укріплення іншого типу — мережу довгих валів і ровів, які разом з природними рубежами обороняли не окремі населені пункти, а великі території. Ці укріплення в Подністров'ї називають Траяновими, або Турецькими, валами.

На території Чернівецької області Траянові вали збереглися вздовж правого берега Дністра та між Дністром і Прутом, де ці річки найближче сходяться. Більше як на 4 км простягається земляний вал вздовж правого берега Дністра між Хотиним і селом Дарабанами. Він проходить там, де берег річки має похилі схили. Своїми кінцями вал впирається у високі, з крутими схилами береги Дністра. Приблизно такі ж розміри має вал, що проходить вздовж Дністра біля села Гордівців Хотинського району. Він починається біля підніжжя високого пагорба, тягнеться низьким берегом річки і зникає там, де берег Дністра стає високим і крутим. Траянові вали біля сіл

Вороновиці і Макарівки Кельменецького району тягнуться понад кілометр. Вони відгороджують від плато луки, утворені Дністром.

Не менший інтерес викликають вали, котрі тягнуться від Пруту до Дністра. Один з них починається в долині Пруту біля села Подвірного Новоселицького району, проходить поблизу села Стальнівців того ж району і прямує на північ, до Дністра. Він порівняно добре зберігся. Ще один вал від Пруту до Дністра проходить біля села Росошан Кельменецького району. Обидва вали вістрям оборони спрямовані до південних степів: їх оборонні рови проходять з боку степу. З писемних джерел XVIII ст. відомо, що між Прутом і Дністром проходив ще один вал. Він починався недалеко від Чернівців, прямував уздовж річки Мошків, де є село Шанці, далі через село Чорнівку Новоселицького району (тут поле також носить назву Шанці) і виходив до Дністра між селами Самушином і Онутом Заставнівського району, де є урочище Турецький вал. Цей вал майже повністю зруйнований.

Траянові вали є й на Лівобережжі Дністра. Там вони проходять вздовж річок Збруча, Ушиці, Смотричу та Каліусу. Своїм вістрям вони також спрямовані у бік південних степів.

Народні легенди по-різному трактують час спорудження Траянових валів. Одні говорять, що їх збудував римський імператор Траян для оборони своїх володінь. Ця легенда особливо пропала в буржуазній Румунії. Посилаючись на неї, румунські буржуазно-націоналістичні історики намагалися довести, що нібито кордони римської провінції Дакії, що займала частину території сучасної Соціалістичної Республіки Румунії, простягалися аж до Дністра, хоча добре відомо, що землі Середнього Подністров'я ніколи не входили у володіння рабовласницького Риму. В інших легендах стверджується, ніби вали збудували турки, примусивши місцевих селян викопати величезні підземелля під укріпленнями. Щоб приховати таєм-

ницю підземель, яничари після закінчення робіт всіх будівників знищили, а в темних підземеллях заховали свої багатства.

Ні одна з цих легенд не підтверджується науковими даними. Немає жодних підстав побудову Траянових валів приписувати римському імператору Траяну (98 — 117 рр. н. е.). Тут не виявлено будь-яких слідів перебування римських легіонів. До того ж вали, що проходять між Прутом і Дністром, своїм вістрям спрямовані на південь, де за часів Траяна були римські володіння. Не міг Траян будувати укріплення проти своїх же володінь. Отже, вали захищали землі місцевого, слов'янського, населення і від рабовласницького Риму, і від степового півдня.

Найімовірніше, що місцеві жителі у слово «Траянові» вкладали інше значення — «давні», «стародавні»: «Це було ще за часів Траяна». Ім'я римського імператора, який завоював Дакію і загрожував землям Подністров'я, який добре відоме слов'янському населенню. Не випадково ім'я імператора в «Слові о полку Ігоревім» згадується кілька разів. Протягом століть на Русі зберігалися перекази про Траяна. Йому й приписували побудову грандіозних земляних споруд.

Немає ніяких підстав приписувати спорудження валів і туркам, історія перебування яких на території Північної Буковини добре відома за писемними джерелами. Турецькі поневолювачі не будували подібних укріплень. До того ж Траянові вали згадуються в документах, які існували ще до появи у Подністров'ї турецьких завойовників. Наприклад, вал, що проходить від Дністра до Пруту біля села Несволя, згадується у феодальній грамоті за 1432 рік. В міру того як давня назва «Траянові» почала забуватися, з'явилася нова — «Турецькі», яка в розумінні місцевого населення також означає «давні», «стародавні». В цьому переконали археологічні дослідження. Так, наприклад, у селі Довжок Новоселицького району є Турецький колодязь.

Він дійсно виявився досить давнім. У 1967 році, під час його чистки, на глибині 5 м знайшли сірий гончарний глиняний глечик з двома ручками. Він датується III—IV ст. н. е. Поряд з колодязем, на сусідньому пагорбі, виявлене поселення цього ж часу. Отже, колодязем користувалися уже півтори тисячі років тому. Назва «Турецький» досить поширена на Буковині. В практиці археологів ще не було такого випадку, щоб в урочищах з подібною назвою не були б виявлені стародавні поселення.

Хто ж і коли насипав Траянові вали? Деякі дані про це дало археологічне вивчення самих валів. Вони, як показали розкопки в Хотині і Гордівцях, насипані із жовтої, сильно ущільненої глини, що була виїнята під час риття оборонних ровів. Насипи не скріплювали ніякими дерев'яними конструкціями. Тепер вали в середньому мають висоту 1,5 м, ширину 8—10 м. В давнину вони були вужчими і значно вищими. На гребені валів стояли дерев'яні укріплення. Їх рештки виявлені під час дослідження Гордівецького валу. В оборонному рові, на глибині 2 м, лежали обгорілі деревини. Вони скотилися з вершини валу під час пожежі, яка знищила ці дерев'яні укріплення.

Вал насипали не над ровом, а на деякій відстані від нього. Між валом і ровом утворювалася вузька смуга землі, так звана берма. В Гордівцях берма досягала триметрової ширини. Завдяки цьому не руйнувалася стінка рову під вагою насипу, а вал не осипався.

Будівники валів добре знали і враховували рельєф місцевості. Як природний оборонний рубіж використали повноводний Дністер з його високими, стрімкими берегами. А там, де береги були низькими і доступними, збудували вали і рови. Отже, вали перегороджували доступні для нападів проміжки між природними перешкодами Будівничі дбали й про те, щоб оборонні лінії були якнайкращими. Тому й не дивно, що вали насипані й там, де Дністер має високі береги, але дуже покручені (біля сіл Макарівки і Вороновиці Кельменецького району).

Другим природним оборонним рубежем була річка Прут з її широкими, заболоченими заплавами. Вона прикривала населені пункти Середнього Подністров'я від раптового нападу з заходу. Найбільш доступною для нападів ворогів була територія з півдня між Прутом і Дністром. Тому тут було збудовано кілька оборонних ліній з валів і ровів, що проходили від одного природного рубежа (Прут) до другого (Дністер). Отже, Траянові вали разом з природними рубежами складали єдину оборонну систему, яка захищала поселення разом з полями і була направлена проти степу. Ці вали не могли бути споруджені в ті часи, коли в Північному Причорномор'ї кочували війовничі скіфи (VII—III ст. до н. е.), бо тоді існувала інша система оборони. Тоді місцеві землеробські племена обороняли свої землі за допомогою городищ. Найімовірніше, що це сталося в період великого переселення народів (IV—VII ст.), коли до кордонів багатой Римської імперії ринули маси різних племен. Вони рухалися Причорноморськими степами, але намагалися проникнути й в глиб лісостепу, щоб пожитись за рахунок місцевого землеробського населення. Зокрема, багато лиха місцевому населенню принесли тюркські племена гуннів, які з'явилися в південних степах у 70 роках IV ст. н. е. Вони, як повідомляє римський історик Амміан Марцеллін, просувались «серед грабєжів і різанини сусідніх народів». Цей народ, за його висловленням, «потрясає і знищує все, що попадається йому назустріч». Створивши свій центр в долині Середнього Дунаю, гунни безперервно нападали на землеробські села, спустошували і витоштували засіяні поля, палили оселі, вбивали їх мешканців. Щоб відвернути загрозу гуннської навали, населення Подністров'я змушене було звести грандіозну систему оборонних споруд. Можливо, що саме в другій половині IV ст. і були в основному збудовані Траянові вали.

Будівництво Траянових валів під час гуннської навали підтверджується і деякими археологічними даними.

Наприклад, в насипі валу, що проходить біля села Подвірного Новоселицького району, знайдені уламки ліпного глиняного посуду останніх століть до н. е. Вони потрапили до нього із зруйнованого культурного шару під час спорудження валу. Отже, виходить, що вал насипали вже в нову еру. Це підтверджує і Хотинський вал, який біля села Дарабанів перекриває своїм насипом земляні укріплення ранньозалізного віку. Разом з тим спорудження Траянових валів не можна відносити до пізнішого часу, ніж V ст., бо пізніше існувала інша система оборони окремих територій, а саме — городища.

Ймовірно також, що Траянові вали в Середньому Подністров'ї збудовані корінним населенням цієї території — слов'янами, котрі залишили відому черняхівську культуру (III—V ст. н. е.). Вали разом з природними рубежами були серйозною перешкодою для кочівників з їх численними табунами і валками возів. Завдяки цим захисним спорудам, слов'янське населення вело успішну боротьбу з численними ворогами, які намагалися підкорити або пограбувати ці землі.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ГРАДИ

Укріплені поселення слов'ян згадуються в літописах як гради. Це ще не були міста — центри розвитку ремесла й торгівлі. Гради відрізнялися від інших слов'янських поселень в основному тим, що їх територія була обнесена штучними оборонними спорудами. Але, як встановлено під час досліджень городищ Північної Буковини, оборонні стіни слов'янських фортець були дерев'яними, від них збереглися в землі зовсім незначні рештки, на які археологи натрапляють не так часто...

У селі Ломачинцях Сокирянського району довелося почути давню легенду про те, що в місцевості Галиця знаходиться заворожений земляний насип. В підземеллях на-

Руїни оборонного валу давньоруського городища IX—X ст. біля с. Ревного Кіцманського району.

сипу закопано багато золота, що має магічну силу. Щоб дістати те золото, люди копали глибокі ями. Але якої б глибини за день не викопували, на ранок шукачі скарбів знаходили ями засипаними.

Так досі нікому не пощастило добратися до скарбів, щоб забрати золото...

Переходимо глибокий яр, піднімаємось на високий лівий берег річки Каютина і потрапляємо на територію стародавнього городища, яке порівняно добре збереглося. Широкий оборонний рів і масивний земляний вал дугою охоплюють майдан діаметром понад 50 м.

Хто і коли збудував ці укріплення? Що зберігає в собі насип валу? Відповідь на ці та подібні запитання одержали тоді, коли провели розкопки валів. Протягом трьох тижнів студенти історичного факультету разом з науковцями Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею досліджували споруди.

Уже в першій траншеї, якою впоперек перерізали вал, археологи натрапили на рештки дерев'яних конструкцій: спорохнявіле або згоріле дерево, відбитки деревин на глині, стовпові ями. На подібні знахідки натрапили і в другій траншеї, а в третій пощастило очистити від землі частину спорохнявілої стіни, що збереглася на висоту до одного метра. Ось чітко виступає коричневе порохно стовпа діаметром до 40 см. На ньому ледь помітно виділяються позовжні пази, в котрих горизонтально закріплювали розколоті деревини. Обережно знімаємо новий шар землі, і перед нами вирисовуються контури ще одного стовпа, а між цими стовпами були виявлені напівзотлілі залишки дерев'яної рубленої стіни.

Очищені від землі спорохнявілі дерев'яні стіни утворюють прямокутне приміщення розміром $3,4 \times 2,5$ м. В його північно-західному куті лежать рештки зруйнованого ковальського горна, залізні шлаки, залізні вироби. На глиняній долівці знаходимо уламки глиняних горщиків-сковорідок та жаровень, типових для VIII—IX ст. Отже, цьому приміщенню понад тисячу років.

Крок за кроком встановлюємо історію Ломачинського городища. Виявилось, що перші його укріплення були дерев'яними. Вони склалися з двох позовжних дубових стін, що проходили паралельно одна одній на відстані 2,5 м. Стіни мали стовпову конструкцію. Але стовпи не складали суцільної лінії, а містилися на певній відстані один від одного, між ними закріплювалися горизонтальні розколоті деревини. Зовні, між основними опорними стовпами, для зміцнення стіни вкопували ще додаткові із розколотих надвоє деревин.

Подібна конструкція оборонних стін зображена на одній з давньоруських мініатюр, що змальовує сцену побудови міста Білгорода біля Києва.

Дерев'яну фортецю в Ломачинцях збудували східні слов'яни для захисту своїх земель від нападу кочівників південних степів. На слов'янський характер цього укріплення вказують, крім його конструкції, побутовий інвентар (в першу чергу — глиняний посуд) і виявлені біля городища напівземлянкові житла з печами-кам'янками. Вони типові для східнослов'янської культури.

Приблизно у X—XI ст. фортецю перебудували: замість дерев'яних стін звели дерев'яно-земляні укріплення. При цьому старі засипали глиною і землею, і вони опинились у товщі насипу валу. Завдяки цьому вони порівняно добре збереглися.

Слов'янська дерев'яна фортеця VIII—IX ст., подібна до Ломачинської, виявлена на пагорбі Толока, в околиці села Горішніх Шерівців Заставнівського району. Але від неї в землі збереглися зовсім незначні сліди: нижня частина стовпових ям та вуглинки. Лише залишки оборонного рову, що оточує площу розміром 150×80 м, допомогли встановити план цього укріплення. Розкопані на його території напівземлянкове житло та яма-погріб є типово слов'янськими.

Дещо інша конструкція дерев'яних оборонних стін виявлена у слов'янському городищі в селі Грозинцях Хотинського району. Археологів до нього привела народна легенда.

...Там, де тепер шумить ліс Городище, колись стояло велике місто. Збудували його турки. Було воно гарним. Дугою його охоплював земляний насип, що тягнувся через ліс. Настав час, і пануванню турків на Буковині прийшов кінець. Під натиском російської армії яничари так поспішно втікали, що не встигли вивезти свої багатства. Золотий і срібний посуд вони вкинули до глибоких колодязів і закрили їх величезними кам'яними плитами...

Повіривши в достовірність легенди, деякі жителі села навіть намагалися знайти колодязі, де нібито зберігаються заховані турками золоті скарби.

Так, завдяки легенді, археологи виявили нову, досить цікаву пам'ятку східних слов'ян.

Розкопки в Грозинцях почалися з дослідження земляного валу, який оточує овальний майдан діаметром понад 300 м. Тут, як і в Ломачинцях, в товщі валу, насипаного десь в X ст., виявлені рештки більш давньої дерев'яної фортеці. Основу її оборонної лінії складав високий тин із загострених колів — частокіл. Від нього збереглася траншея, завширшки до 0,4 м і глибиною до 0,9 м. Її заповняв чорний гумус, що включав у себе дерев'яне порохальні стовпи-кругляки стояли в один ряд і з зовнішнього боку були підсипані глиною і піском до 0,5 м. За півтора метра від частоколу проходив оборонний рів, глибина якого 1 м, а ширина — 3 м.

Безпосередньо до частоколу із внутрішнього боку прилягали дерев'яні будівлі, нижня частина яких була заглиблена у землю-цілець. Вони мали зрубні стіни і використовувались як житла (в них виявлені печі-кам'янки і різне хатне начиння). Дерев'яно-глиняна покрівля, що примикала до частоколу, могла служити і бойовою площадкою для воїнів.

Фортеця розміщувалась на високому пагорбі, з якого було зручно вести спостереження за навколишньою місцевістю. Укріплення з усіх боків оточували болота, глибокі яри та струмки, що також мало важливе оборонне значення. Одночасно фортеця була й адміністративним центром. На її території розкопані напівземлянкові житла та ями-погребі, які, мабуть, належали родо-племінній знаті. Рядові члени цього поселення жили за межами укріплення, на правому березі Потоку, де також виявлені напівземлянкові давньослов'янські житла з напівзруйнованими печами-кам'янками.

Найдавніші будівлі на території укріпленого майдану датуються VIII ст. До цього часу слід віднести й спорудження дерев'яної фортеці. Десь в X ст. проведено повну реконструкцію фортеці: на місці дерев'яного частоколу насипали масивний земляний вал, на вершині якого розміщувались дерев'яні кріпосні стіни, а поряд викопали глибокий рів. Перебудова фортечних укріплень була викликана зміною тактики ведення війни. Раніше, у VIII—IX ст., не вели організованої облоги укріплень, а намагалися захопити їх раптовим наскоком. В той час дерев'яні фортеці були надійним захистом для населення під час короткочасних ворожих набігів. З утворенням Давньоруської держави з'являється нова, досконаліша військова тактика — тривала облога. В цих умовах дерев'яні фортеці вже себе не виправдовували. Тому населення почало будувати дерев'яно-земляні укріплення — міцніші і складніші за конструкцією. Слов'яни рили глибокі рови, насипали високі земляні вали, а на вершині валів зводили ще й дерев'яні кріпосні стіни. Укріплення такого типу були надійнішими, і населення почувало себе за такими стінами у безпеці.

Найімовірніше, що фортецю в Грозинцях збудували слов'яни, які згадуються в писемних джерелах як тиверці. Баварський монах, який в другій половині IX ст. склав опис європейських племен і народів, зазначив, що тиверці мали 148 градів. Давньоруський літописець на початку XII ст., розповідаючи про тиверців, писав: «Суть грады их и до сего дне», тобто їх укріплення існували ще в час складання літопису. Підтвердженням цього може бути Грозинська фортеця, яка припинила своє існування лише в середині XIII ст.

У той час, коли Подністрів'я заселяли тиверці, в Прикарпатті жила інша етнографічна група східнослов'янських племен, яка в «Повісті временних літ» тричі згадується як хорвати. Північною межею хорватів, котрі в IX—X ст. мали свою політичну організацію, на Північній Буковині був Прут. Саме на правому його березі можна було

сподіватись на виявлення руїн хорватських фортець. Тому в 1972 році велися спеціальні розвідкові пошуки в Попрутті городищ IX—X ст.

У багатьох місцях були закладені шурфи і траншеї, але бажаних наслідків вони не дали. Залишилось недослідженим городище в селі Ревному Кіцманського району, яке археологи, зважаючи на складний план його укріплень, вважали неслов'янським. І тут нас чекала несподіванка. У насипі валу, де його перерізає лісова дорога, знайшли невеликий уламок слов'янського ліпного горщика. Сюди він міг потрапити тільки під час будівництва валу. Цей єдиний черепок спричинився до організації стаціонарної експедиції в Ревне.

Влітку на березі невеликого ставу з'явилися різнокольорні намети, а навколишні ліси наповнилися дзвінками голосами студентів-істориків Чернівецького державного університету. За традицією, дослідження городища починаємо із запису народних легенд. Студенти їх записали багато. Але найбільше нас зацікавила легенда про Ревнянське городище.

...Давним-давно в лісі Городище стояла неприступна фортеця. Будували її українські козаки, яких турки захопили в полон і примусили насипати оті високі вали. Визволяв же бранців з неволі Іван Підкова і коваль з села Мамаївців...

Темної ночі напали вони на фортецю, де стояли головні сили турків, перебили сторожу і звільнили від кайданів 300 козаків, що там мучилися. В паніці тікали яничари. Вони не встигли навіть забрати з собою награбовані дорогоцінності, а вкинули їх до одного з колодязів на Городищі. Турки вже не поверталися до Ревного. Багато людей шукало те золото. Та все марно...

Ревнянське городище знаходиться на високому пагорбі правого берега Пруту, вкритому густим буковим лісом. Його укріплення у вигляді валів і ровів простягаються вздовж мису майже на кілометр. Уже в перший день

Рештки дерев'яних і кам'яних укріплень давньоруської фортеці IX—X ст. біля с. Ревного Кіцманського району.

роботи виникла проблема: в якому місці городища почати розкопки, щоб при найменшій затраті сил одержати якнайбільше наукової інформації. Тут на допомогу прийшла мікротопонімія. При вивченні місцевих назв лісів, урочищ, полів, пагорбів тощо виявилось, що одна частина лісу Городища (там, де проходить південний вал) має назву Згарище. Саме тут й заклали розкоп, сподіваючись натрапити на рештки знищених пожежею давніх укріплень. І не даремно. Як тільки на валу зняли верхній шар ґрунту, на всій площі розкопу виявився шар згарища завтовшки до 0,6 м — обгорілі деревини, вугілля, попіл,

щатки перепаленої глини, уламки кераміки та кістки тварин.

Рештки згорілих дерев'яних конструкцій дали можливість встановити план і будову фортифікаційних споруд. Уламки глиняного посуду і залізні вироби допомогли визначити час будівництва укріплення, а культурні нашарування розкрили цікаві сторінки історії фортеці. В міру того як археологи розкривали на городищі все нові і нові об'єкти, чіткіше окреслювалась історія ревнянських укріплень, які були залишками двох фортець: дерев'яної, яка функціонувала в IX ст., та дерев'яно-земляної, побудованої у X ст.

Дерев'яна фортеця займала майже всю територію мису. Її укріплений майдан простягався з півдня на північ більш як на 600 м, а зі сходу на захід — більш як на 300 м. З усіх боків її оточували дерев'яні кріпосні стіни. Основу оборонної лінії складала рублена стіна стовпової конструкції. У вертикальні пази стовпів, що розташовувалися по одній лінії на віддалі 2,2 м один від одного, закріплювалися горизонтально покладені деревини. Така стіна зовні підсипалася на висоту до 1 м глиною. Низький земляний вал кріпив стіну на поверхні землі. Стіну обмазували глиною, щоб зробити фортецю стійкішою проти пожежі.

З внутрішнього боку до основної оборонної стіни прибудовували довгі наземні дерев'яно-глиняні будівлі з печами. Вони використовувалися як тимчасові житла для населення навколишніх неукріплених селищ, котре переходило у фортеці під час ворожого нападу.

Дерев'яні укріплення подібної конструкції відомі й на інших слов'янських землях. Вони, наприклад, виявлені на слов'янських городищах в селах Зимному Волинської області, Тушемлі Смоленської області, Борсучій Гірці в Білорусії.

Приблизно в кінці IX — на початку X ст. укріплення Ревнянської фортеці були повністю перебудовані — замість

дерев'яних стін спорудили укріплення із землі та дерева. Дерев'яно-земляна фортеця займала в два рази меншу територію, але її укріплення були значно міцнішими. Її центральний майдан розміром 300×160 м з усіх боків оточував високий земляний вал, скріплений дерев'яними та кам'яними конструкціями.

Найскладнішу конструкцію вал мав з боку поля, де була найбільша загроза нападу ворогів. Його основу складала дерев'яні зруби завширшки 3 м, поставлені на фундамент з утрамбованої глини. В приміщеннях зрубів знаходилися воїни під час військових дій. Ще одна бойова площадка для воїнів розміщувалася на дерев'яному покритті зрубів. Зовні зруби були скріплені кам'яною стіною та земляним валом. За 8—10 м від валу проходив рів, а між ними — частокіл, а за 3 м від нього — рублена стіна стовпової конструкції.

Крім основної, навколо центрального майдану проходило ще кілька оборонних ліній: глибокі рови з частоколами та дерев'яні фортечні стіни.

Особливо міцними були укріплення городища і з боку плато, де був в'їзд. Тут проходило сім оборонних ліній, скріплених дерев'яними та кам'яними конструкціями. Рештки цих оборонних споруд ще й тепер вражають своєю величністю та неприступністю.

Одночасно з розкопками на городищі учасники експедиції обстежили навколишню місцевість і виявили багато пам'яток IX—X ст. Найцікавішим з них виявилось укріплене поселення на сусідньому пагорбі Царина. З трьох боків його оточують глибокі яри, а з четвертого проходить вал з ровом. Під час дослідження оборонних споруд виявлено, що спочатку тут, як і на городищі, стояли дерев'яні стіни, на місці яких згодом був насипаний високий земляний вал.

Нашу увагу привернула вузька дорога, що ділить поселення на дві майже рівні частини: південну і північну. Ця дорога дуже давня. Нею користуються уже понад

тисячу років (не випадково ж вона врізалася в землю майже на 10 м), а в IX—X ст. вона зв'язувала одночасні укріплені поселення Городище і Царина.

У процесі досліджень знайдені докази поступового переростання Ревнянського поселення у феодальне місто, яке простягалася з півдня на північ більше як на 2,5 км. Воно, як і інші феодальні міста Східної Європи, складалося з трьох основних частин: дитинця (урочище Городище), укріпленого торгово-ремісничого посаду (урочище Царина) та неукріплених селищ, що лежали навколо посаду (в урочищах Микулінка, Рівняк, Лищик, Гевда). За 3 км від міста виявлені сільські поселення.

Про міський характер Ревнянського поселення свідчить в першу чергу наявність торгово-ремісничого посаду. Місто з'являється там, відзначив академік Б. А. Грегорію посаду Ревнянського поселення розкопані гончарна та металообробна майстерні, виявлені значні скупчення залізних шлаків та точильних брусків. Гончарна майстерня складалася з двоярусного гончарного горна для випалювання глиняного посуду та землянки, в якій гончар формувал посуд. Металообробна майстерня також містилася в землянці. В ній знаходились дві печі-кам'янки, стіл-верстак, складений з каменів, кам'яні ковадла, залізні та мідні шлаки, глиняний посуд.

На території неукріплених селищ розкопані, крім напівземлянкових жител з печами-кам'янками, зернові ями з обпаленими стінками, ями-погреби для зберігання сільськогосподарських продуктів. Тут жило населення, основним заняттям якого були землеробство і скотарство. Селища разом з посадом забезпечували всім необхідним феодальну верхівку, яка жила на території дитинця (Городища).

Майже тисячу років тому перестало існувати слов'янське місто на Пруті. В кінці X ст. були спалені його укріплення, занепали селища і торгово-ремісничий посад.

На розкопках слов'янського городища біля с. Добринівців Заставнівського району.

Але пам'ять про давнє місто збереглася в народних легендах і переказах. Стародавні укріплення, які давно вкрилися лісом, та різні знахідки нагадують, що колись на території села Ревного гомоніло міське життя наших предків — слов'ян.

Про слов'янське городище у Добринівцях Заставнівського району не складено легенд. До приїзду археологів місцеве населення навіть не підозрювало, що колись за селом, під лісом, в урочищі Толока існувало людське поселення. Але й до цієї пам'ятки нас привели народні перекази.

Донедавна в урочищі розміщувався невисокий пагорб, що нагадував стародавній курган. Його звали Баба. Одні перекази твердили, що колись на пагорбі стояла шибениця, на якій стратили жінку (бабу), звідки й назва пагорба. Інші його походження зв'язували з перебуванням тут польського війська. Курган нібито був насипаний на могилах вбитих воїнів. Деякі старожили твердили, що кургані захovanі дорогоцінності. У 1972 році колгоспники бульдозером знесли пагорб і, зрозуміло, нічого в ньому не знайшли, бо він природного походження.

По-іншому до цієї пам'ятки підійшли археологи. Вони допускали, що на пагорбі колись стояв ідол, якого населення звало Баба. Якщо це так, то недалеко від пагорба повинно розміщуватись поселення ідолопоклонників. Здогадки дослідників підтвердились науковими даними, коли тут у 1973 році почала працювати археологічна експедиція Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею.

У VIII—IX ст. в урочищі Толока, поряд з пагорбом Баба, розміщувалось велике слов'янське поселення. Центральна його частина була укріплена дерев'яними стінами. В процесі дослідження встановлено, що основу огорожі складали зруби, розташовані в одну лінію на певній відстані один від одного. У зруби вкладалися кінці горизонтальних деревин, що утворювали прясла стіни між цими зрубамі. Нижня частина зрубів була опущена в землю глибиною до 1 м, а їх приміщення пристосовувалися під житла та ремісничі майстерні.

На території укріпленого майдану розміром 200×100 м розкопані напівземлянкові будівлі. Більшість з них виявилися типовими слов'янськими житлами, а решта 6 штук — ремісничими майстернями. В землянках-майстернях знаходились столи-верстаки, складені з каменів. У їх кутах вмонтовані плоскі кам'яні плити — ковадла. В приміщеннях знайдені уламки глиняних тиглів для плавлення кольорових металів, залізні шлаки, точильні бруски, інстру-

менти кушнірів (лошила, проколки, скребла) тощо. Знахідки та розкопані майстерні дали підставу Добринівське городище віднести до ремісничих центрів слов'янського населення VIII—IX ст.

Відкриті на території Північної Буковини слов'янські гради свідчать про добре організовану оборону цих земель ще до виникнення Київської Русі, про значний розвиток ремесел, культури та будівничої справи у слов'янському суспільстві, якому було під силу споруджувати укріплення порівняно складної конструкції.

ФЕОДАЛЬНІ ЗАМКИ

Багато городищ, виявлених на території Чернівецької області, відносяться до давньоруського часу. Тоді, в період інтенсивного розвитку феодальних відносин, мало не кожен феодал, щоб оберекти себе від селянських заворушень та нападу ворогів, будував укріплений двір — замок. Феодальні замки були невеликими (площею до 1 га), але надійно укріпленими.

У 1966 році археологічна експедиція Чернівецького краєзнавчого музею досліджувала феодальні замки Середнього Подністров'я. Увагу привернув високий, оточений глибокими ярами мис Замчище в околиці села Дарабанів Хотинського району. Тут справді був давньоруський феодальний замок, але його рештки майже повністю знищені кам'яним кар'єром.

Дехто з місцевих жителів вважав, що археологи шукали легендарні золоті скарби. Вони радили розкопувати сусідній мис Щовб, де «в колодязі під кам'яними плитами лежать 12 бочок із золотом...»

Невдовзі ми почали досліджувати давньоруське укріплення в урочищі Щовб. Воно оточене невисоким земляним валом, що дугою відгороджував від поля майданчик розміром 40×25 м на високому мисі над Дністром.

Розкопки почали на валу. Після зняття насипу на верхні з'явилися згорілі та зотлілі рештки стовпів — залишки частоколу. Стовпи вкопували в землю на глибині 1,25 м, причому їх ставили з таким розрахунком, щоб шпальти між стовпами зовнішнього ряду закривалися внутрішнім рядом. Частокілі з зовнішнього боку кріпили землею вибитою з рову. Висота земляного насипу під час розкопок була 1,2 м, а в давнину він був значно вищим. Насип не мав дерев'яних конструкцій. Одним кінцем він не доходив до краю урвища, залишаючи вузьку доріжку для в'їзду на городище. Зовні, паралельно валу, проходив оборонний рів, ширина якого 6 м і глибина — 2,5 м.

З внутрішнього боку частокілі підпирали дерев'яні наземні житла з глинобитними печами. Їх плоскі покрівлі утворювали дерев'яний накатник, присипаний шаром глини. Вони правили за бойові площадки для воїнів. Щоб час негоди було зручно ходити по глиняному покриттю, його вимощували камінням. Під час розкопок рештки покрівлі (глина, обгорілі колоди, каміння) лежали на глиняній дощці жител, прикриваючи собою різне хатне начиння.

Частоколами укріплювали свої поселення слов'янські племена ще до утворення Київської Русі. Ними, як свідчать літописи, огороджували садиби знатних бояр у Києві і в давньоруський час (X—XIII ст.). Цю конструкцію оборонних споруд застосовували і слов'яни Північної Буковини.

В центрі внутрішнього двору городища Щовб виявлено рештки великого наземного будинку, в якому знайдені залізні наконечники стріл і списа, металеві пластинчаті браслети, срібне скроневе кільце та інші речі XII ст. У південній частині укріплення розкопані зернові ями обпаленими стінами. Очевидно, в замку були значні запаси продовольства, фуражу і зброї. Можливо, укріплення в урочищі Щовб належало одному з галицьких бояр, як за свідченням літопису, були досить багатими.

Навколо городища та біля підніжжя мису на першій надлуговій терасі Дністра розміщувалися давньоруські

селища, котрі перебували в адміністративно-господарській залежності від укріпленого військово-феодалного центру замку. Жителі цих селищ обслуговували двір феодала, а на випадок військового нападу поповнювали його військо. Під час розкопок на території селищ виявлені рештки наземних дерев'яних будинків, зруйновані глинобитні печі та скупчення вугілля, уламки глиняного посуду і кістки тварин.

Феодалний замок в урочищі Щовб був зруйнований десь на початку XIII ст. Це час, коли галицькі князі, як повідомляють літописи, жорстоко розправлялися з сильними боярами, страчували їх, висилали з країни, знищували їх укріплені осередки. Не виключено, що така ж доля спіткала і Дарабанський замок. Одночасно з ним занепали й навколишні села.

...Дуже давно на пагорбі Хом, який височіє над Дністром, стояв високий замок. У тому замку була в'язниця, де пани тримали непокірних. Хто туди потрапляв — назад не повертався. Тільки трьом в'язням пощастило вибратись із неприступних стін. Вони виготовили дерев'яні крила, піднялися на стіни замку і полетіли вниз. Та крила їх не втримали...

Це легенда, записана в селі Василеві Заставнівського району.

Дійсно, високий пагорб Хом з його крутими схилами був досить вигідним для спорудження на ньому феодального замку. Під час розкопок були виявлені знахідки: бронзова булава — рукопашна зброя, яка одночасно служила й символом влади, бронзовий хрест-складень, скляні браслети, шиферні пряслиці та інші речі XII—XIII ст.

З літописів відомо, що на території феодальних замків часто розміщувались храми. На мисі Хом також були виявлені фундаменти дерев'яного храму: грубо оброблені камені, що лежали на одному рівні, утворюючи квадрат розміром 8×8 м. На них вкладали колоди дерев'яного зрубу. В середині будівлі знаходився зруйнований кам'яний

саркофаг, а біля північної стіни церкви розкопано давньоруське поховання.

І все ж у нас не було достатніх підстав розкопані на місі Хом об'єкти вважати за рештки феодального замку. Довгий час нам не вдавалося натрапити на рештки кріпосних стін — найбільш важливих і обов'язкових споруд кожного феодального замку. Уже в перший рік досліджень на місі Хом був виявлений оборонний рів, глибини якого 2 м, а ширина 5 м. З внутрішнього боку рову проходив невисокий земляний вал. Та на дні рову разом з обвугленими деревинами лежали уламки ліпного посуду IV—III ст. до н. е. Вони переконливо свідчили, що рів з валом збудовані ще за часів скіфів, понад дві тисячі років тому. В час спорудження давньоруського храму він давно уже оплив і ніякої ролі в обороні мису не відіграв. Та ми не втрачали надії знайти бодай сліди давньоруських укріплень і час від часу відвідували пагорб Хом, стежили за земляними роботами в кам'яному кар'єрі.

У один з весняних днів 1972 року, коли ми знову піднялися на пагорб, в стіні кам'яного кар'єру помітили темні плями. Спочатку їх вважали за рештки військових окопів, яких, до речі, тут було багато. Та коли почали розкопки, виявилось, що це стародавні траншеї (їх глибина — 0,8 м, ширина — 0,6 м), в яких колись стояли один біля одного дубові стовпи, утворюючи оборонну стіну у вигляді частого колу. Про це в першу чергу свідчили залишки спорохнявілого дерева. Його волокна, як встановлено в процесі кропіткої розчистки, знаходились у вертикальному положенні і, отже, є рештками стовпів.

Виявлений частокіл не можна відносити до укріплень скіфського часу хоча б тому, що його траншея в кількох місцях проходить і через опливший оборонний рів IV—III ст. до н. е. До того ж, з внутрішнього боку частоколу виявлені конструктивно з ним зв'язані рештки наземних дерев'яних жител, в яких знайдено уламки глиняного посуду, типового для XII—XIII ст. Отже, перед нами за-

Біля залишків давнього феодального замку в с. Василеві Заставнівського району.

лишки укріпленого частоколом давньоруського феодального замку.

Феодальні замки-городища з дерев'яними оборонними стінами порівняно густо вкривали територію Північної Буковини. Рештки їх виявлені в Давидівцях Кідманського району, Васловіцях Заставнівського, Ленківцях Кельменецького, Непоротовому Сокирянського району та в інших селах. Замки завжди були розташовані на високих мисах з крутими схилами. Їх укріплені майдани невеликі за розмірами, навколо замків завжди розташовувалися неукріплені селища.

Феодалні замки-городища свідчать про розвинуті феодалні відносини на цій території у XII—XIII ст. Укріплені феодалні двори були адміністративними і військовими центрами, котрі забезпечували панування їх власників над навколишнім залежним населенням і відігравали важливу роль в обороні земель від зовнішніх ворогів.

Найпізніші городища на території Чернівецької області відносяться до XIV—XV ст. Деякі з них згадуються на сторінках писемних джерел. Але й такі укріплення не так легко знайти. І тут знову на допомогу приходять народні легенди і перекази.

В кінці XIV ст. невідомий автор з Новгорода склав «Список русских городов дальних и ближних». Перераховуючи укріплені поселення на території Північної Буковини, він називає «Городок на Черемоші». У пізніших документах населеного пункту з такою назвою не зустрічаємо. Його немає і на сучасній географічній карті. Це місто вважалося загубленим.

Академік М. М. Тихомиров, який спеціально вивчав «Список русских городов дальних и ближних», висловив припущення, що Городок на Черемоші — це сучасна Вижниця. Але ця гіпотеза не підтвердилась. На території Вижниці немає жодних слідів середньовічних укріплень. Сама Вижниця, як населений пункт, почала розвиватися не раніше кінця XV ст., тобто на ціле століття пізніше, ніж був складений «Список». Були й інші припущення щодо місцезнаходження давнього Городка. Але й вони не підтверджувались достовірними науковими фактами.

У селі Карапчеві Вижницького району студенти історичного факультету Чернівецького державного університету записали легенду про «Турецький Городок». В ній, як і в інших легендах про городища, розповідається про турецькі укріплення, залізні двері та багаті скарби в підземеллях. Але нашу увагу в цій легенді привернула назва Городок, яка згадується і на сторінках документу XIV ст. Ми почали розкопки поблизу Карапчева на пагорбі Горо-

док, що височить в широкій долині Черемошу, сподіваючись виявити рештки укріплень літописного Городка на Черемоші. Під час роботи були виявлені глибокі та широкі рови і вали, що порівняно добре збереглися. Уже перші дослідження переконували, що це рештки середньовічних фортечних споруд.

Центральний майдан городища розміром 45×33 м з усіх боків оточують стрімкі береги та глибокі рови. З боку плато проходять ще дві лінії оборони: спочатку вал і рів, а через 50 м — вал і два рови. Така система оборони була розрахована на захист від військ, озброєних каменеметальними машинами, які широко почали використовувати у XIII ст. під час облоги фортець.

Розкопками встановлено, що оборонні стіни цієї фортеці збудовано в XIV ст. Вони були дерев'яними. З внутрішнього боку до них примикали дерев'яні будинки, на глиняній долівці яких знайдені уламки глиняного посуду XIV—XV ст. Виявлені зруйновані печі-кам'янки, а також підземний хід, що йшов з внутрішнього подвір'я фортеці до оборонного рову. Його стіни й стеля були обшиті деревом. Подібні таємні підземні ходи відомі й у інших середньовічних фортецях. Ними користувалися під час облоги для непомітних вилазок, а також для добування їжі і води.

Десь у другій половині XV ст. фортеця в Карапчеві була спустошена великою пожежею (її сліди виявлені всюди під час розкопок). Відтоді минуло близько п'яти століть. Але пам'ять про давнє укріплення збереглася серед місцевого населення в легендах та переказах.

СЕЛИЩА

Найчисленнішу групу археологічних пам'яток складають селища — місця давніх поселень, що не мали укріплень. Хоча вони тепер нічим не виділяються на поверхні землі,

але часом місця їх розташування відомі місцевому населенню. Під час земляних робіт люди натрапляли на рештки давніх жител — зруйновані печі, шматки глиняної обмазки, уламки глиняного посуду, кістки тварин тощо. Вони правильно здогадувались, що в таких місцях колись стояли будівлі, розміщувались села. В минулому люди також намагалися пояснити, як опинилися під землею людські поселення. Так народжувалися легенди про села, які нібито провалились крізь землю, бо їх жителі розгнівали бога. Чимало легенд мають чітко виражене релігійне спрямування. Цілком ймовірно, що до їх створення причетні церковники, бо релігійне тлумачення певних явищ дозволяло ще раз підтвердити всемогутність бога. Ось одна з таких легенд, записана в селі Шипинцях Кіцманського району:

...Там, де тепер хлюпочуться хвилі Круглого болота, стояло село. Його мешканці не ходили до церкви, не дотримувались постів. Розгнівався на це всевишній. У великий піст, коли люди веселилися в корчмі, земля розступилася. Провалилися в безодню і корчма, і село. І на їх місці утворилося велике озеро...

Археологи дослідили Кругле болото. Виявилось, що воно існувало ще в ті далекі часи, коли в долині Пруту не було ніяких людських поселень. А близько п'яти тисяч років тому на його підвищеному березі виникло поселення трипільської культури (III тисячоліття до н. е.). Його населення займалося землеробством, розводило худобу. Та скоро прилеглі землі, де трипільці сіяли пшеницю, ячмінь та інші зернові культури, виснажились і стали малопридатними для землеробства. Мешканці поселення змушені були залишити свої домівки і переселитися в інше місце. Рештки їх жител, розбиті глиняні посудини і кам'яні вироби залишилися на поверхні землі. Пройшли тисячі років. Залишки осель поступово вкрилися землею і опинилися на глибині одного метра від поверхні. На них натрапляли місцеві жителі й раніше. І, щоб якомсь

пояснити походження знахідок, створили легенду про село, яке поглинула земля. Церковники підхопили її і використали для поширення марновірства.

З стародавніх народів трипільці залишили в землі чи не найзначніші залишки своєї культури. В місцях їх жител завжди є багато уламків, іноді цілих жовтоглиняних посудин, часто розмальованих червоною, чорною і білою фарбами. В будівництві жител трипільці досягли високої майстерності. Підлога в їх будинках викладалася з товстих вальків випаленої глини, дерев'яні каркаси стін обмазувалися товстим шаром глини. Житла були великими, часто складалися з 2—3, а то й більше приміщень, в кожному з яких розміщувались масивні глинобитні печі закритого типу. Є дані, що трипільці вміли будувати навіть двоповерхові будинки. Ось чому там, де стояли їх житла, тепер проступають великі скупчення перепаленої глини з домішкою полови і відбитками дерева.

На багате поселення трипільської культури у 1893 році натрапив учитель з Шипинців Василь Арійчук. Це послужило поштовхом для розкопок першого на Буковині трипільського поселення. Археологи тут відкрили рештки напівземлянкових та наземних глинобитних жител, гончарний горн, знайшли велику колекцію глиняних, кам'яних та кістяних виробів III тисячоліття до н. е. Але дослідження цікавого і добре збереженого поселення незабаром довелося припинити. Місцевий поміщик, на землях якого виявили поселення, заборонив розкопки, найняв землекопів, викопував із землі глиняні посудини та стародавні знаряддя праці і продавав їх до різних музеїв (в Лондон, Берлін, Бухарест, Відень, Чернівці). Самодіяльні розкопки привели майже до повного знищення цінної історичної пам'ятки. Ніякої наукової фіксації знахідок не велося. Це поміщика не цікавило. Тут все робилося заради прибутку.

Порівняно часто на трипільських поселеннях знаходили глиняні жіночі статуетки. Встановлено, що при виготовленні цих фігурок в глину домішували борошно і зерна пшениці.

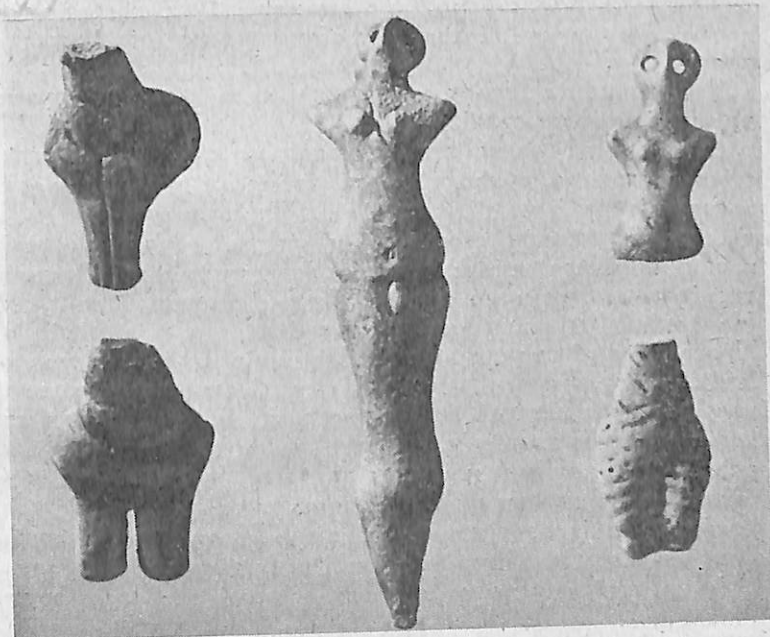
Ці статуетки символізували божество родючості, яке трипільці вшановували під час обрядів, пов'язаних з культом врожаю. Виявлені на трипільських поселеннях і глиняні фігурки домашніх та диких тварин. Вони, можливо, теж були предметами релігійного вшанування і сприяли, за найвними уявленнями стародавніх людей, збільшенню стада.

Вивчення народних легенд допомогло виявити багато поселень черняхівської культури, котра розвивалась на території України і Молдавії в III—V ст. н. е.

...Колись на лівому березі Совиці стояло село. Жив у тому селі чоловік і мав шість синів та дочок. Повиростали діти і пішли в люди, хто куди. Дома залишились один син і дочка. Щоб не ділити майно і землю, взяв той чоловік та й повінчав свого сина з рідною дочкою. Це був великий гріх. Розгнівалися на це боги. Настав день весілля. Молоді пішли до церкви. І саме тоді, коли вони почали обмінюватися обручками, земля враз розступилася. Церква, молоді і всі весільні гості провалились під землю. На тому ж місці утворилася велика безодня...

Так старожили села Кліводин на Кіцманщині пояснювали походження великої круглої западини, що знаходиться на північний схід від села. Йдемо й ми слідами народної легенди. Ось і яма-западина. Подібних западин на території Кіцманського і Заставнівського районів багато. Всі вони карстового походження. Недалеко від ями знаходимо уламок від давнього глиняного горщика. На виораному полі добре виділяються червоні плями з перепаленої глини. Вони виступають на південних схилах берега річки кількома рядами і на великій площі. Це рештки стародавніх жителів черняхівської культури.

Селища черняхівців складалися переважно з наземних жител, що мали дерев'яний каркас з стовпів і плетеної лози, обмазаний з обох боків глиною. Там, де будівлі згоріли, тепер в землі лежить шар випаленої глини, уламки глиняного, переважно гончарного посуду, кістки тварин, точильні бруски, вироби із заліза, кісток і бронзи. На

Жіночі фігурки з трипільських поселень на території Північної Буковини.

території селища знаходимо найрізноманітніші речі: уламки великих глиняних зерновиків і кам'яні точильні бруски, глиняні важки до веретен і черепки світлих глиняних античних амфор, глиняні грузила від ткацьких верстатів і уламки сіролощених глиняних мисок та глечиків, вироби із заліза, кісток і бронзи. Вони типові для черняхівської культури, пам'ятки якої поширені й на території Чернівецької області, в межиріччі Пруту і Дністра.

Так народна легенда допомогла виявити на березі Совиці стародавнє поселення. В той же час та частина леген-

ди, де мова йде про церкву, не може бути достовірною хоча б тому, що черняхівці були язичниками і не будували храмів.

У народних легендах про зниклі села часто фігурують турецькі поневолювачі.

...Не раз на нашу землю нападали турки. Вони спустошували поля, вбивали людей, забирали в неволю вродливих дівчат і молодих хлопців. Якось турки прийшли в село, що колись стояло біля високої гори. Саме тоді хлопці і дівчата веселились на сільському майдані. Один із турків попрямував до красуні Анни і схопив її за руку. На захист дівчини стали парубки, зчинилася бійка. Турка вбили і кинули в потік. Це помітили турки, що вигінали з лісу. Вороги напали на село і вчинили страшний погром. Анна встигла вибігти на гору, де її наздогнав турок із кривим ятаганом. Дівчина закричала: «Земле моя, розступися, прийми мене, не залишай на поталу невірним». І сталося незвичайне: почорніло небо, знялася буря, ударив грім і розступилася земля... Турок встиг схопити Анну за косу, та вітер вирвав її з поганських рук і розвіяв по горі шовковою травою. Відтоді цю гору звуть Анниною...

Так населення пояснює походження назви пагорба, що височить в долині Черемоша, недалеко від міста Вашківців. І цю легенду використали церковники. Вони оголосили гору святою, а джерело, що б'є біля її підніжжя, цілющим. Приводом для створення легенди про Аннину гору стали різні знахідки в землі. На них натрапили археологи, як тільки почали обстеження цієї місцевості. На відкритому полі добре виділялися затемнені ділянки ґрунту, у якому знаходили уламки глиняного посуду, перепалені камені, кістки тварин. Під час розвідкових розкопок на глибині 0,6 м натрапили на рештки житла, в одному з кутів якого розміщувалось викладене з каменів вогнище. Знайдені уламки амфор (глиняних посудин для рідин і зерна), які виготовлялись в античних містах Північного

Причорномор'я, допомогли встановити дату поселення — III—V ст. н. е.

Вашківське поселення належить до археологічної культури карпатських курганів, пам'ятки якої поширені ще в Івано-Франківській та Закарпатській областях. Вважається, що ця культура залишена предками слов'янських племен, які у літописах згадуються як хорвати.

Легенди про села, що «провалилися крізь землю», допомогли виявити переважно ті стародавні поселення, що склалися з наземних глинобитних жител і рештки яких тепер залягають в землі не так глибоко. Але в первісну епоху існували ще поселення, в яких будували житла в землі (землянки), або наполовину в землі (напівземлянки). Існування таких поселень майже не знайшло відображення у народних легендах.

Так, наприклад, основним типом слов'янського житла VI—IX ст. була напівземлянка з піччо-кам'яною. Поселення цього часу на території Чернівецької області виявлені більше ніж у 150 пунктах. Та при дослідженні цих поселень ми не могли послатися на жодну легенду про зниклі села. Це можна пояснити лише тим, що залишки цих поселень знаходяться глибоко під землею, жителі не виявляли їх слідів, а значить, не було передумови для створення легенди.

Та чи не найбільше легенд і переказів складено про феодальні села, зруйновані та спустошені в період середньовіччя війнами та епідеміями. Ці села існували порівняно не так давно, і пам'ять про них збереглася в легендах та переказах, що зафіксовано в самій топонімічній назві— Селище.

Буковинське село Мартинівка згадується у феодальних грамотах XVI ст. В середині XVII ст. згадки про нього раптово обриваються. Тепер населеного пункту з такою назвою в Чернівецькій області немає. Село перестало існувати ще понад 300 років тому. Місце його розташування допомогла встановити народна легенда.

...Село Вікно раніше звали Мартинівкою і лежало вона на 3 км далі, на лівому березі Потоку, біля печери з двома виходами. Навколишнє поле і тепер звуть Мартинівкою.

З високої дерев'яної вежі, що стояла в центрі давнього села, біля церкви, люди стежили за підступами до Мартинівки. Не раз на село нападали то татари, то турки. Рятуючись від ворогів, жителі села переховувалися в печері на високому березі Потоку. Два входи до неї охороняли дуже люди. Під час одного з нападів ворогам вдалося виявити вхід до печери. Почався жорстокий двобій. Чоловіки і жінки, що знаходилися в печері, безперервно кидали каміння. Турки палили гречану полову, щоб люди в печері задихнулись, не допускали їх до води. Не витримавши плачу дітей, що просили пити, молода жінка з Мартинівки сміливо спустилась вниз до Потоку. Там і схопили її турки. Нечувані муки витримала відважна буковинка, але другого входу до печери ворогам не показала.

Достовірність народного переказу про існування в цих місцях села Мартинівки встановили учасники археологічної експедиції Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 році. Розкопки почали в урочищі Мартинівка, де учні місцевої школи випадково знайшли глиняну полив'яну плитку. Це був перший доказ, що тут колись дійсно, як це твердить легенда, стояла церква, бо такими плитками в XII—XIII ст. вистеляли долівки давньоруських храмів. У результаті розкопок було виявлено рештки дерев'яного храму XII—XIII ст. Камені, на яких колись стояли дерева в яні зруби, лежали за певною системою і на одному рівні. Вони та глиняна підсіпка долівки дали можливість встановити план давньої будівлі. Вона була квадратною розміром 6×6 м, а зі сходу до неї примикала апсида трапецевидної форми.

Розкопки допомогли дізнатися про внутрішнє оздоблення сільського храму. Знайдено шматки глиняної штукатурки, один бік якої згладжений і має сліди фарб. Це свідчить, що внутрішні дерев'яні стіни церкви були оштукатурені.

Студенти-історики Чернівецького університету досліджують під-кам'янку з слов'янського поселення у Чернівцях (Гореча).

і прикрашені фресками. Долівку вистеляли різнобарвними полив'яними плитками чотирикутної та трикутної форми, які скріплювали не вапняним, як це було в містах, а глиняним розчином.

У Мартинівці вперше на Україні відкриті рештки сільського дерев'яного давньоруського храму. Вони підтверджують і конкретизують свідчення літописців про існування на Русі дерев'яних храмів зрубної конструкції та про відносно високий розвиток дерев'яної архітектури в давньоруських селах.

Недалеко від храму археологи виявили рештки сільських хат. У XII—XIII ст. житла були наземними, дерев'яними. Від них в землі збереглися лише зруйновані глинобитні печі та скупчення уламків глиняного посуду і кісток тварин. В одному з жител знайдені обгорілі зерна пшениці. Тут же розкопані житла і пізнішого часу: напівземлянка XIV ст. та наземні житла XVI—XVII ст. За археологічними даними, Мартинівка виникла у XII ст., коли ця територія входила до складу Галицької Русі, і проіснувала до XVII ст.

Не виключено, що Мартинівка була зруйнована, як це твердить легенда, грабіжницькими загонами турецьких поневолювачів. Про це свідчать виявлені в землі рештки спалених жител. Деяке підтвердження в археологічних матеріалах знаходить і та частина легенди, де йде мова про переховування жителів села в печері з двома входами. В урочищі є печера із слідами перебування людей: залишки вогнища, побиті глиняні горщики, обгоріле просо і кістки тварин. Ці знахідки відносяться до різних періодів. Ті, що були в землі глибше, датуються XIII ст. Тоді руські землі зазнавали монголо-татарської навали. Інші припадають на XVII ст.— час постійних феодальних воєн, систематичних нападів на буковинські села турецьких яничар і кримських татар.

Народні легенди і перекази допомогли встановити місцезнаходження багатьох зниклих сіл Північної Буковини—

і тих, що згадуються в феодальних грамотах (Вишнівці, Галич, Карликів, Кличківці, Трестяна та ін.), і тих, що не потрапили на сторінки писемних документів.

Село Нікулиха не згадується в писемних джерелах. Але пам'ять про нього зберегла народна легенда.

...Колись на схід від Кіцмані стояло село Нікулиха. Там і тепер в землі є глибокі, закриті залізними дверима пивниці. В них повно золота. На ньому сидить дідько (чорт), курить люльку й нікого не підпускає до тих багатств. Якось люди спробували було вигнати дідька й пішли до пивниць з іконами, хоругвами та попами, котрих скликали з усіх навколишніх сіл. Та й це не допомогло. З'явся такий великий вітер, а з-під землі почало кидати таким великим камінням, що всі повтікали — і люди, і попи. Після цього вже ніхто не наслідювався підступати до пивниць Нікулихи...

Археологічні дослідження показали, що на схилах глибокого яру в урочищі Нікулиха у XII—XIII ст. розташовалось давньоруське село. Від нього в землі збереглися зруйновані глинобитні печі, уламки глиняного посуду, рештки залізоплавильних горнів, давні поховання тощо.

Йдучи по слідах народних легенд, археологи виявили безіменні зниклі села в Глибоцькому районі (біля сіл Турятки, Куликівки, Байраків, Петрашівки, Купки, Молодії, Горбової, Валя Кузьміна та ін.), Сторожинецькому (біля сіл Михальчі, Великого Кучурова, Костинців та ін.) та в інших районах Чернівецької області. Майже всі вони перестали існувати у XVII ст. Це був час економічного занепаду і розрухи на Буковині, викликаних хижацькою експлуатацією краю турецькими поневолювачами. «...Був великий голод, вся країна розбрелась, і не могли люди обробляти землю, не вирощували хліба. На дорогах і вулицях лежали знесені люди і тіла померлих», — писав про ті роки літописець.

Часто легенди засвідчують переміщення села з однієї місцевості до іншої, з одного берега річки на інший і,

таким чином, допомагають археологам виявити початкове місцезнаходження зниклого селища.

...Наше село давно заклали три жебраки. Свої хати вони будували в улоговинах, вирубавши там ліс. Це місце й тепер звуть Селищем. Спочатку люди жили без панів. Та скоро і сюди прийшли дідичі і завели тяжку панщину. Люди не витримали сваволі багатіїв, запалили село, церкву і пішли в Карпати. Згодом вони заснували нове село, але вже на протилежному, лівому березі Совиці, де воно стоїть і тепер...

Свідчення легенди про переміщення села Шубранця Заставнівського району з одного берега річки на другий підтвердилося археологічними матеріалами. Дійсно, спочатку село містилося на правому березі Совиці, в урочищі Селище. Тут виявлені рештки жител, найдавніші з яких датуються XI ст. Це давньоруське поселення існувало до XV ст. Після його занепаду на лівому березі Совиці почало розвиватися нове село, яке згадується у писемному документі за 1435 рік під іменем «Собранец у Цецинской держави».

У легенді про виникнення села Чорнівки Новоселицького району розповідається, що спочатку воно знаходилося в урочищі Пуста Чорнівка. Дійсно, на правому березі річки, біля ставу, археологи виявили рештки села XII—XV ст. Далі легенда твердить, що жителі Пустої Чорнівки, котрі залишилися живими після татарського погрому, заснували село на тому місці, де знаходиться тепер сучасна Чорнівка. В центрі Чорнівки виявлені рештки жител, найдавніші з яких датуються XV ст.

Отже, народні легенди допомагають науковцям виявляти сліди давніх поселень, сприяють розкриттю невідомих сторінок з історії розвитку цих поселень.

КУРГАНИ

Густо вкривають територію Північної Буковини стародавні кургани. Різної висоти і форми, групові й поодинокі, стоять вони, неначе мовчазні вартові на високих берегах Дністра і в широкій долині Пруту, на розлогих колгоспних ланах і серед густих букових лісів. Високі земляні насипи своєю таємничістю і загадковістю завжди привертали увагу місцевих жителів, мандрівників, учених, письменників.

«Ідеш годину-другу... Попадається на шляху мовчазний старик-курган або кам'яна баба, поставлена бозна-ким і коли, безшумно пролетить над землею нічний птах, і мало-помалу у пам'яті спливають степові легенди...» (А. П. Чехов, «Степ»). Справді, про кургани існує багато легенд. Чого тільки не почуєш про них! Говорять, що час від часу на курганах спалахують вогні, що з-під землі лунають дзвони, що кургани насипали шапками або звели велети, що в них заховані багаті скарби, поховані люди...

...Діялося це в сиву давнину, коли тут панували турки. Неначе чорні круки, налітали вони на міста і села Буковини, грабували людей, забирали в неволю вродливих дівчат і хлопців-богатирів. Не обминули вороги й нашого села. Награбувавши всякого добра, схопили чорнооку Параску — єдину в батьків дочку, кинули її в сідло і погнали коней на південь. Як тільки буковинка побачила, що її рідне село зникає з очей, вона вирвалася з поганських рук і кинулася тікати. Турки перегородили її дорогу кривими ятаганми. Та любов до рідного краю була понад усе. Відважна дівчина сміливо кинулась на вістря ятаганів. Там, де впало тіло вродливої буковинки і потекла червоними струмочками її кров, викопали люди яму і з великими почестями поховали Параску, насипали високій курган-могілу, який і до цього часу називають Парасчиною могилою...

Так жителі села Веренчанки Заставнівського району пояснюють походження назви кургану на околиці села.

Хто знає, може в легенді є відгомін дійсного історичного факту. Та достеменно відомо, що в період турецьких набігів на Буковину не було звичаю насипати високі кургани на могилах померлих. Кургани, як надмогильні пам'ятники, споруджували тільки в епоху первісно-общинного ладу. З прийняттям християнства на Русі у X ст. цей звичай відмирає.

Не виключено, що стародавні кургани могли використовувати для поховань і пізніше, в тому числі й в епоху середньовіччя. Так, на території Чернівецької області є кургани, які звуть Козацькими могилами (в Заставній, Новосілді, Боянах та інших селах). Говорять, що в них поховані українські козаки. Відомо, що в XVI—XVII ст. запорізькі козаки не раз були на Буковині, ведучи боротьбу з турецькими поневолювачами. Багато козаків тоді полягло у нерівному бою з ворогами. Можливо, їх хоронили в насипах стародавніх курганів.

Таємниці курганів розкриває археологічна наука. Розкопки допомагають встановити історію їх спорудження, визначити коли, ким і з якою метою вони зведені.

Немов два брати, стояли кургани на високому мисі, що біля села Керстенців Хотинського району. Стояли з незавітку 1964 року сюди прийшли археологи — учасники об'єднаної експедиції Державного Ермітажу і Чернівецького краєзнавчого музею. Почалися розкопки. Бульдозер знімав ще верхній шар землі, а науковці вже робили перші записи в щоденниках. Насип знімали за певним планом, залишаючи недоторканою вузьку смугу землі — «брівку», що проходила посередині через увесь курган з півдня на північ. По ній вели спостереження за нашаруваннями ґрунту.

Як тільки зняли насипний шар ґрунту, на давній поверхні землі з'явилася широка смуга світло-жовтої глини. Це викинута з могильної ями земля. Далі дослідження продовжували вручну. Коли лопатами розчистили всю роз-

криту площу, на чорному фоні ґрунту чітко вирисувалось коло із світло-жовтої глини діаметром до 7 м. В його центрі була невеличка смуга коричневого пороха — рештки дерев'яних колод. Озброївшись ножами і щіточками, археологи в'яних колод. Озброївшись ножами і щіточками, археологи сантиметр за сантиметром знімають шар землі. Необережний рух, і все буде зруйноване, назавжди втрачене для науки. Обережно і повільно знімаємо багатівковий пил з коричневого пороха, що в центрі кургану, і на давній поверхні вирисовуються ледь помітні відбитки зотлілих деревин. Їх ширина—8—10 см. Вони лежать поряд, перекриваючи впоперек могильну яму. Тут же виявлені сліди двох поздовжніх колод, на яких лежали поперечні. Все заготовується до щоденника, заноситься на план, фотографується.

Сонце піднімається все вище і вище. Спека неймовірна. Та археологи не поспішають. Вони уважно приглядаються до кожної нової знахідки, намагаються у всіх деталях вивчити поховальний обряд своїх далеких предків. Знову і знову зачищається земля, і там, де були сліди зотлілих колод, вирисовується чорна пляма могильної ями розміром 2×1,1 м. Далі уже совками вибираємо землю з ями, перевіряємо кожну грудочку. Раптом ніж наштовхується на щось тверде. Розгрибаємо землю і бачимо череп людини. Тепер і ножі відкладаються в сторону, і археологи, неначе хірург, працює скальпелем. Всі знахідки, кожна кістка, річ і навіть вуглинка залишаються на місці. З могильної ями виймається тільки земля. В процесі дослідження все яскравіше вимальовується картина стародавнього поховання.

На дні відкритої ями, глибина якої 0,6 м, лежав кістяк дорослого чоловіка. Померлого поклали на підстилу з тканини (її зотлілі рештки виявлені на дні ями) головою на захід. Він лежав на спині, ноги були зігнуті в колінах і трохи підняті вгору. В такому положенні знаходили покійників і в інших найдавніших на Україні курганах. Це нагадує положення дитини в утробі матері. Стародавні

народи вважали, що земля є джерелом життя. Вони вірили в те, що людина, народжена матір'ю-землею, повертається в її лоно після смерті, щоб знову народитись.

Цікаво, що кістки похованого мають червоний колір. Це сліди давнього обряду посипання покійника червоною мінеральною фарбою — вохрою. Нею посипали одягу померлого, яка давно вже зотліла, і фарба осіла на кістках. Червона вохра — це символ вогню, символ оживляючої крові, а в цілому — символ життя. Вона, за тогочасними віруваннями, несла померлому нове життя у потойбічному світі, захищала його від «злих духів».

Яму з покійником не засипали землею, а перекривали зверху дерев'яним настилом з дубових колод.

Під час розкопок курганів археологи багато уваги приділяли вивченню периферії — давньої поверхні навколо могильної ями. Так було й під час дослідження Керстенецького кургану. Виявилось, що виїняту з могили глину не розкидали, а насипали з неї навколо ями невисокий кільцевий вал. Подібні округлі споруди (а їх робили ще й з каменю та дерева) називають кромлехами. Вважають, що вони символізували сонячний диск і були пов'язані з поклонінням сонцю — головному божеству у стародавніх землеробів. Йому поклонялися, приносили жертви. Зображення сонця у вигляді кола наносили на речі, залишали на території святилищ. Подібно до того, як на християнських могилах ставлять хрест — невід'ємну ознаку християнства, так на могилах сонцепоклонників споруджували коло — символ бога Сонця.

За межами кромлеха з світло-жовтої глини, під насипом Керстенецького кургану, в кількох місцях давньої поверхні виявлені скупчення перепаленої землі, вугілля і попелу. Це рештки ритуальних вогнищ, котрі горіли під час похорону. Стародавнє населення приписувало вогню надприродну силу, вважаючи, що він є зв'язуючою ланкою між сонцем — джерелом життя, тепла і світла, й землею, як частиною сонця. Вогнем марновірні люди намагалися

«освятити» землю, очистити місце поховання від «злих духів».

Привертають увагу знайдені на місці ритуальних кострищ уламки побитих глиняних посудин. Очевидно, у племен, які насипали Керстенецький курган, існував обряд розбивання глиняного посуду під час похорону. Цей обряд досить давній. Він з'явився ще у новому кам'яному віці, в епоху широкого розвитку анімістичних уявлень, за якими вважали, що у кожному предметі живуть духи. Люди тоді гадали, що разом із смертю господаря повинні «померти» і його речі. Тому глиняні горщики, які належали померлому або які використовували при його похованні (під час тризни по небіжчикові), розбивали і кидали до ритуальних вогнищ, а іноді й в могильну яму. Вважалося, що при розбиванні з посуду звільнялись духи, які там жили, і вирушали за душею покійника, щоб і надалі йому служити. З'явившись у кам'яному віці, цей звичай існував у добу бронзи і раннього заліза, відомий він і за пам'ятками східних слов'ян. Дуже далеким і трансформованим відгомонам цього обряду є сучасний звичай бити чарки на щастя під час весілля. Разом з розбитими чарками повинні загинути духи «майбутніх незгод і біди молоді сім'ї».

Уламки глиняного посуду, знайдені на ритуальних кострищах кургану, викликали інтерес у дослідників. Такого типу керамікою користувалися племена відомої трипільської культури у другій половині III тисячоліття до н. е. Але трипільські поховання дещо відрізняються від досліджених на Буковині. Тому археологи до цього часу ще не мають єдиної думки з цього приводу. Одні гадають, що кераміка трипільської культури до курганів з ямними похованнями потрапила випадково. Та це легко спростовується хоча б тим, що уламки трипільської кераміки також знайдені на ритуальних кострищах в інших курганах цього часу (біля сіл Круглика і Ставчан Хотинського району). До того ж уламки глиняного посуду мають на собі сліди

повторної дії вогню, найімовірніше — з ритуального вогнища. Більше підстав мають ті дослідники, котрі допускають, що кургани на Хотинщині залишили племена ямної культури, які прийшли сюди з півдня. Вони могли користуватися глиняним посудом, виготовленим місцевими трипільськими племенами. Однак, не може бути відкинута думка, що досліджені в Керстенцях, Круглику і Ставчанах кургани були споруджені місцевими трипільськими племенами на могилах своїх родо-племінних вождів. Остаточне вирішення цієї проблеми залежить від накопичення нового археологічного матеріалу.

Твердження легенд, ніби кургани насипали шапками, безпідставні. Щоб спорудити курган навіть середнього розміру, потрібні були зусилля десятків тисяч людей. Густота ж населення тоді була невеликою. Племя об'єднувало лише одну-дві тисячі людей.

Вірогідно, що уже при спорудженні найдавніших курганів, які є ровесниками єгипетських пірамід, використовувався колісний транспорт. А вже кургани почали зводити в той час, коли було винайдене колесо — в III тисячолітті до н. е. Це був період великих змін у житті населення Середнього Подністров'я і Прикарпаття — час поступового переходу від кам'яного до бронзового віку; час, коли людина вперше оволоділа новим природним матеріалом — міддю. Металеві знаряддя праці значно прискорили розвиток продуктивних сил. Спеціально поставлені експерименти показали, що мідною сокирою за один і той же час можна було зробити в 10 разів більше, ніж кам'яною.

У III тисячолітті до н. е. з'являється орне землеробство. Землю обробляли не тільки мотиками з кістяними або кам'яними наконечниками, але й дерев'яними ралами, використовуючи при цьому тяглову силу (коней, волів). Саме з появою нової техніки і швидким розвитком продуктивних сил мідно-кам'яного віку (енеоліту) населення почало будувати перші на території сучасної України мо-

Дослідження поховання другої половини III тисячоліття до н. е. у кургані біля с. Ставчан Хотинського району.

ументальні споруди — кургани. Їх зводили зусиллям членів усього роду або племені, об'єднаних сильною владою родо-племінних вождів. Кургани насипали на місці поховання знатного одноплемінника. Чим почесніше місце у суспільстві займав небіжчик, тим вищий насипали йому курган.

Найдавніші на нашій території кургани мають близько 4,5 тисячі років. За цей час їх насипи розмивали дощі, розорювали люди, руйнували скарбощукачі. Тому й не дивно, що більшість стародавніх курганів вже ледь височіє над поверхнею землі. А від багатьох курганів на

поверхні взагалі вже не лишилося ніяких слідів. Та населення зберігає пам'ять і про ці зниклі кургани.

Є на захід від Чернівців високий пагорб над Прутом. Його звуть Могила. Топонімічна назва Могила зацікавила юних краєзнавців Чернівецької середньої школи № 25. Провівши розвідкові розкопки в урочищі Могила, учні на глибині одного метра натрапили на давнє поховання. Про це вони повідомили обласний краєзнавчий музей. Виявилось, це поховання відноситься до бронзового віку. В могильній ямі лежали два, посипані червоною вохрою, скорчені кістяки чоловіка і жінки. Це так зване парне поховання, характерне для патріархально-родових відносин, коли чоловіки вважали своїх дружин за повну особисту власність. Тому в разі смерті чоловіка позбавляли життя і його дружину, яка, за уявленням давніх людей, мала слугувати своєму господарю і в потойбічному світі.

У могильній ямі біля кістяків знайдені кам'яна просвердлена бойова сокира та глиняний ліпний глечик, прикрашений відтисками шнура. Поховання відноситься до культури шнурової кераміки (перша половина II тисячоліття до н. е.), яка розвивалась на величезній території від Ельби на заході і до Дніпра на сході, від Балтійського моря на півночі і до Дунаю на півдні. Вважається, що ця культура залишена однією з груп стародавніх індоєвропейців, — предків слов'ян, германців і балтів.

Багато народних легенд розповідають про дорогоцінні скарби, що нібито заховані в курганах.

...Був у нашому селі чоловік, що дуже хотів розбагатіти. Взяв він лопату та й пішов у ліс на могилу за золотом. Коли підійшов до могили, побачив вогонь. То горіло золото. Як тільки почав копати, його зразу ж почало корчити. Зігнулась спина, виріс горб. З-під землі вийшов сивий дідуган і сказав: «Це золото ніхто ніколи не дістає. Його може взяти тільки той, хто його тут клав. Я його господар. Відпускаю тебе живим тільки тому, щоб ти розповів іншим про це. Хай дивляться на тебе й не йдуть

сюди більше». Після того ніхто уже там не шукає золота...

Подібні легенди можна почути в багатьох буковинських селах. Виникненню і поширенню їх сприяли золоті речі, які інколи знаходили шукачі скарбів у давніх могилах та курганах. Археологія довела, що цінності до курганів потрапляли лише як жертва або дарунок померлому, якого там ховали. Особливо багатими були поховання знатних осіб. Прикладом таких поховань можуть бути всесвітньо відомі скіфські кургани.

Звичай класти в могили приношення померлому — цінні речі — найбільше був поширений в ранньозалізному віці (I тисячоліття до н. е.). Тоді померлих представників родо-племінної знаті хоронили в споруджених у землі родо-племінних склепах, до яких клали різні коштовні речі: зброю, прикраси із срібла, золота і бронзи, металевий і глиняний посуд, побутові речі тощо. Над могилами насипали високі кургани. Майже всі кургани були пограбовані ще в давнину.

Начальник археологічної експедиції Державного Ермітажу Г. І. Смирнова — археолог з великим досвідом. Але й вона довго вагалась, перш ніж наважитися розкопувати курганний могильник в околиці села Долинян Хотинського району. Адже більшість курганів ранньоскіфського часу пограбовані ще в давні часи. Насипи долинянських курганів складені з великих і малих каменів, які добре виділялись на поверхні землі. Звичай споруджувати в такий спосіб надмогильні пам'ятники у населення Середнього Подністров'я існував у ранньоскіфський період (VII—VI ст. до н. е.). На цій підставі археологи ще до початку розкопок правильно визначили вік Долинянського могильника.

Вирішили розкопати найменший курган — його висота лише 0,3 м. Першим, на що натрапили археологи, були ями грабіжників. Після зняття кам'яного насипу визначили контури поховальної камери розміром 6,2×4 м,

наповненої перемішаною землею. На дні камери завглибшки 0,8 м, лежали лише кістки ноги і руки. Інші кістки покійника були розкидані, а то й зовсім відсутні. Грабіжники спустошили камеру, винесли з неї майже все, що мало будь-яку цінність. Археологам дістались лише золота сережка, бронзове скроневе кільце й уламки побитих глиняних горщиків, які підтвердили датування кургану ранньоскіфським часом.

До речі, науці відомі кургани, які насипали на честь людей, загиблих на чужині і тіло яких не було знайдене. В цих курганах кістяки, звичайно, відсутні. Такий курган розкопано в селі Ленківцях Кельменецького району. Під його кам'яним насипом виявили залишки ритуального вогнища і дві ритуальні ями та знайшли багатий могильний інвентар: бойову сокиру, вудила, кинджал і наконечник списа із заліза, бронзові наконечники стріл і дзеркало, глиняний посуд (6 штук) та точильний камінь. Тут проявилася турбота не про небіжчика, тіло якого відсутнє, а про його душу, котра, за уявленнями стародавніх людей, повинна була мати свій притулок.

В курганах ранньозалізного віку поряд з тілопокладенням зустрічаються і тілоспалення. Курган з рештками кремації покійника розкопано в селі Вікно Заставнівського району експедицією Чернівецького краєзнавчого музею у 1960 році. Під його насипом в центрі знаходилась овальна яма діаметром 1,3 м, глибиною 0,8 м, на дні якої лежали перепалені кальціновані кістки людини і деревне вугілля. Поряд з поховальною ямою на давній поверхні розміщувався жертвник: прямокутна кам'яна плита розміром 0,6×0,4 м, на якій лежали перепалені кістки тварин та вугілля. Тут же знаходилися розкидані уламки побитих чорнолощених глиняних посудин, дволопатові на довгій втулці бронзові стріли та кістки тварин. Знайдені речі дозволяють датувати курган VII—VI ст. до н. е.

Обряд спалення трупів на території сучасної України з'явився ще в кінці нового кам'яного віку. На початку

бронзового віку він був досить поширеним серед населення Європи, в пізніші часи стає основним в ритуалах поховання східних слов'ян. Цей обряд тісно пов'язаний з культом вогню.

У житті первісних людей вогонь відігравав величезну роль. За його допомогою люди зігрівалися, варили їжу, відганяли хижих звірів, полювали на тварин, виготовляли знаряддя праці тощо. Тому й не дивно, що стародавнє населення обожествляло вогонь, вважало його сином бога Сонця на землі. Йому поклонялися, приносили жертви. Вогонь займав особливе місце і в заупокійному культі. Ритуальні вогні горіли під час похорону, на вогні спалювали покійників, вважаючи, що після смерті людини продовжує жити її душа, котра намагається якнайкраще звільнитись від нечистого тілного тіла, що розкладається.

Спочатку покійників спалювали на звичайних відкритих вогнищах. Згодом почали будувати спеціально пристосовані для цього печі — крематорії. Найдавніші на території Чернівецької області крематорії виявлені поблизу сіл Круглика і Ставчан Хотинського району. Вони містяться на високих пагорбах, недалеко від селищ і датуються VIII—VII ст. до н. е. Кожний крематорій, як показали розкопки, складався з великої печі закритого типу, яку робили з каменів та глини. Поряд знаходилась велика яма, куди вигрібали з печі рештки кремації. Навколо цієї споруди розміщувалися за певною системою ями меншого розміру, в яких під час похорону горіли ритуальні вогні. На території крематорію знайдені рештки жертвової їжі (кістки тварин), рештки кремації (перепалені кальціновані кістки людини), багато вугілля та глиняний посуд (миски, горщики).

Так, в процесі розкопок, поступово розкривається історія виникнення стародавніх курганів. Їх дослідження переконує, що в основній своїй масі кургани — це пам'ятники на могилах представників родо-племінної знаті.

Їх почали споруджувати в III тисячолітті до н. е., коли у зв'язку з розкладом первісно-общинного ладу почався поступовий процес зосередження багатств у руках родовой і племінної верхівки та її окремих представників, коли з'явилася рабська праця, правда, в найпримітивніших її формах.

Споруджені в епоху бронзи і раннього заліза, кургани служили людям і пізніше. По них визначали напрямки доріг, межі земельних володінь, вони служили сторожовими пунктами, були символом племінної єдності, а також часто використовувалися для влаштування нових могильників.

У наш час стародавні кургани є цінними пам'ятками історії. В них виявлено багато речей (посуд, зброя, знаряддя праці тощо), на підставі яких можна простежити розвиток виробництва у первісному суспільстві, познайомитись з побутом, культурою та суспільним ладом населення, що залишило ці пам'ятки. Під час розкопок курганів археологи вивчають релігійні вірування населення, антропологи одержують матеріал (кістяки людей) для етнічної характеристики населення, палеонтологи — матеріал (кістки тварин) для характеристики тваринного світу того часу і т. д. Кургани як пам'ятки історії охороняються державою. Їх самовільні розкопки категорично заборонені.

НЕКРОПОЛІ НАШИХ ПРЕДКІВ

Курганний обряд поховань у землеробських племен лісостепової частини України у післяскіфський час зникає. З'являються могильники нового типу, без надмогильних насипів, так звані поля поховань. Вони не мають ніяких зовнішніх ознак і тому майже невідомі місцевому населенню. Про них не складено ні легенд, ні переказів. Найчастіше на них натрапляють випадково, під час земляних робіт.

Розкопки могильника I—II століття н. е.
у с. Киселеві Кіцманського району.

Так, наприклад, був виявлений могильник I—II ст. н. е. в селі Кисилеві Кіцманського району. Тут копали котлован і на глибині 1,5 м натрапили на кістяки людей, глиняні горщики. Незабаром тут почала працювати археологічна експедиція Чернівецького державного університету, яка виявила 10 поховань та 7 культових ям з рештками ритуальних вогнищ та захороненнями в них жертвних тварин (кона, кішки). В могилах біля кістяків знайдені скляне намисто, залізні бойові ножі, уламки металевого дзеркала, червонолаковий келих античної роботи, ліпні та гончарні посудини місцевого виробництва.

Не менш цікавий могильник культури полів поховань відкрито в околиці села Неполоківців Кіцманського району. Оглядаючи щойно зоране поле, учень місцевої школи помітив вивернутий плугом шматок людського черепа. Про це він сповістив чернівецьких археологів. Наступного дня разом з юними краєзнавцями села ми почали досліджувати порушене трактором давнє поховання. На глибині 0,3 м в могильній ямі розміром $1,3 \times 0,6$ м лежали рештки кістяка дівчинки 10—12 років. На грудях були дві бронзові фібули-застібки однакового (арбалетного) типу. Вони використовувалися для застібання верхніх частин одягу — плащів-накидок, які шили з яскравих тканин. Небіжчиця мала прикраси: срібні скроневі підвіски (4 шт.), бронзові гранчасті кільця (4 шт.) та намисто з 40 різноколірних і різної форми намистин. Біля черепа також лежав кістяний гребінець з чотирьох частин, скріплених мідними цвяхами.

У могилі знаходився обрядовий інвентар: скляний келих, велика сіролощена біконічна миска, прикрашена у верхній частині орнаментом у вигляді решітки, малий сіролощений горщик та ліпний горщик більшого розміру. Поверхня горщиків датується III—V ст. н. е., відноситься до відомої черняхівської культури і призначався для жертвної їжі. Черняхівці вірили в існування потойбічного світу, вірили, що душа продовжує жити після смерті людини і потребує

певних речей, в тому числі і їжі. Це марновірство досить консервативне. З'явившись одночасно з першими релігійними віруваннями, воно у видозміненій формі збереглося і в окремих сучасних релігіях.

Особливий інтерес викликає знайдений в могильній ямі глиняний ліпний горщик. Своєю формою і технікою виготовлення він майже нічим не відрізняється від типових слов'янських горщиків пізнішого часу. Це засвідчує глибокі традиції слов'янської культури на території Північної Буковини. Подібні знахідки спростовують помилкові думки тих вчених, які вважають, ніби слов'яни на наших землях з'явилися тільки після розгрому черняхівців гуннами, тобто не раніше кінця IV ст. н. е. В процесі археологічних досліджень одержуємо все більше і більше наукових даних, які свідчать, що в V ст. на території Прикарпаття і Середнього Подністров'я відбулася не зміна народів, а зміна матеріальної культури одного й того ж слов'янського населення.

Могильний інвентар Неполоківського поховання в цілому може бути використаний для характеристики розвитку ремесла у племен черняхівської культури, а саме: ювелірного (фібули, підвіски, кільця), костерізного (гребінець), скляного (келих, намисто), гончарного (глиняний посуд). Ще не так давно подібні речі, знайдені в могилах на нашій території, вважали привозними. В останні роки у Чернівецькій області виявлені давні ремісничі майстерні черняхівців, котрі аргументовано підтверджують, що предмети з Неполоківського поховання — місцевого виготовлення. Так, наприклад, в Комарові Кельменецького району виявлена майстерня, у якій в III—V ст. виготовляли скляний посуд, в Оселівці Кельменецького району і Рогізній (околиця Чернівців) розкопані двоюрусні гончарні горни, в Кисилеві Кіцманського району виявлені рештки ювелірного ремесла (знайдені ливарні формочки і мідні шлаки).

Не менший інтерес викликають окремі деталі поховального обряду, які досліджувались під час розкопок

Неполоківського поховання. Деякі з них пов'язані з культом вогню. Так на дні могильної ями лежали вуглинка. Це сліди обряду посипання покійника попелом, який брали з ритуального вогнища, очевидно, під час тризни. В ямі лежав шматок смоли (ладану), яку спалювали перед похованням для очищення могили від «злих духів». Гадаємо, що й небіжчика клали головою на північ теж не випадково. Більшість черняхівських поховань орієнтовані саме так. Можливо, це пов'язано з культом сонця. Черняхівці вважали, що очі померлого повинні бути звернені до світла. Тому покійників клали головою на північ, догори обличчям. Існував у черняхівців і звичай бити глиняний (обрядовий) посуд на похоронах. Про це свідчать уламки глиняних мисок в засипі могильної ями досліджуваного поховання.

Під час розвідкових розкопок на Неполоківському пагорбі виявлене ще одне поховання черняхівської культури з слідами кремації покійника. В неглибокій ямі стояла сіроглиняна миска—урна, наповнена перепаленими кістками людини. Покійників черняхівці спалювали у спеціально споруджених для цього крематоріях (рештки одного з них розкопані в Шипинцях Кіцманського району). Це була глиняна піч розміром 2,2×1,4 м, збудована на дерев'яному каркасі, орієнтована по лінії північ—південь. З її північного боку розміщувалась яма завглибшки 0,5, діаметром 1,1 м, куди вигрібали прах покійника для поховання.

Могильники типу полів поховань на території поширення черняхівської культури існували до V ст. н. е. На зміну їм приходять курганні могильники. На відміну від попередніх історичних епох, коли кургани насипали лише на могилах знатних осіб, тепер їх зводили на могилах більшості членів общин, правда, меншого розміру. Повністю зникають тілопоховання. Слов'яни спалювали своїх померлих. Арабський географ IX—X ст. Ібн-Руста, який описав поховальний обряд слов'ян, відзначив, що «коли в них хто-небудь помре, вони спалюють його тіло... На-

ступного дня відправляються на місце, де відбулося спалення, збирають попіл і кладуть в урну, яку після ставлять на пагорб (курган)».

Слов'янське населення Прикарпаття і Закарпаття споруджувало такі кургани ще в першій половині I тис. н. е. На території Чернівецької, Івано-Франківської та Закарпатської областей виявлені найдавніші слов'янські кургани, котрі датуються III—V ст. н. е.

Один з найбільших слов'янських курганних могильників цього часу знаходиться в околиці селища Глибокої. В кінці минулого століття археологи тут нарахували 86 курганів, що розміщувались кількома окремими групами на полі Путрина. Тепер кургани майже не помітні на поверхні землі. Та населення про них зберігає цікаві легенди та перекази.

...Багато різного добра заховано на полі Путрина, де раніше ріс густий ліс. Земляні насипи-могили—то значки, де має бути заховане золото. Щоб взяти його, потрібно піти на могилу, коли сонце сходить, і копати яму завглибшки 5 м там, де впаде тінь голови. Та ще нікому не вдалося дістатися до того золота, бо нечиста сила його береже. Люди не раз бачили, як опівночі Путриною ходить дівчина у білому вбранні і розчісує довгі коси. Та коли наближалися до неї, вона враз зникала...

У 1951 році ми почали розкопки могильника біля Глибокої.

Знімаємо насип першого кургану, і на давній поверхні землі вирисовується велика пляма кострища: перепалена земля, обгорілі деревини, вугілля і попіл. Тут же лежать купкою перепалені кальціновані кістки людини, уламки глиняного посуду, шматки глиняної обмазки з відбитками дерева, сплавлені вироби із скла і заліза, кам'яна намістина та інші пошкоджені вогнем речі. Недалеко від кострища стоїть 9 глиняних посудин: миски, горщики, гостродонна амфора. Приблизно такий же обряд поховання виявляємо в другому, третьому та інших розкопаних

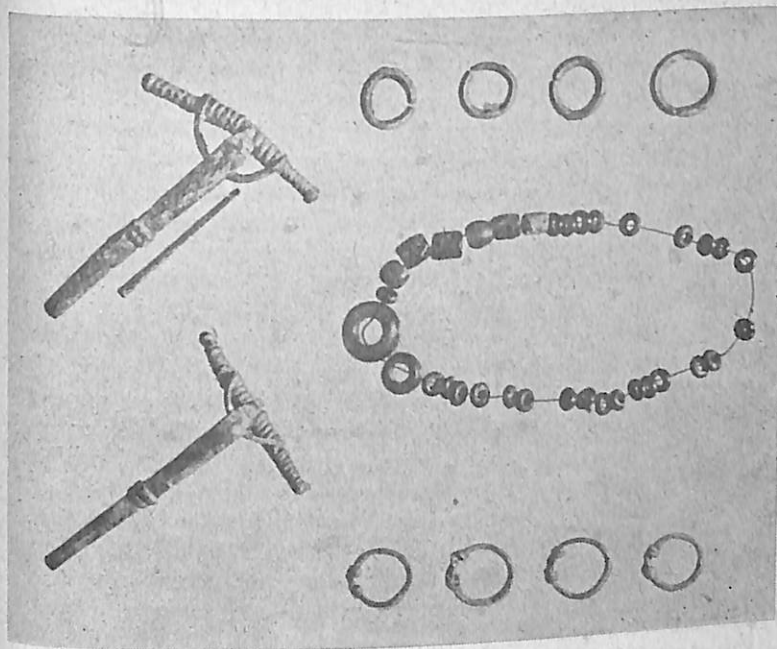
курганах. В уяві дослідників усе яскравіше вимальовується картина давнього похорону.

...Чоловіки в білих підперезаних сорочках і довгих штанах на пагорбі збудували дерев'яну споруду, що в мініатюрі нагадує їх житло у селищі, розташованому на обох берегах Малого Котовця. Навіть щілини між колодами, як у справжніх житлах, замазали глиною. Принесли небіжчика і поклали його до «нової хати». Після виконання численних ритуальних обрядів (тризни, биття глиняного посуду тощо) будівлю запалили. Вогонь поглинув усе. На землі залишились рештки спалювання. Їх засипали землею, сформували на цьому місці невисокий курган-могилу сферичної форми.

Поховання через трупоспалення у слов'ян було відоме і давньоруському літописцеві, котрий на початку XII ст. писав: «А ще хто умреху, творяху тризну над ним и по сем творяху кладу (будівля?, вогнище?) велику и возложухуть и на кладу мертвеца сожьжаху».

Під час дослідження Глибоцького курганного могильника неподалік виявили сучасне йому селище. Незабаром тут також почалися розкопки. Вони поклали початок вивченню селищ культури карпатських курганів, котрі до цього часу не були відомі археологам.

У другій половині I тис. н. е. курганний обряд поховань поширився серед всіх східнослов'янських племен. До цього часу відноситься курганний могильник в Чепоносах Хотинського району. Тут, на високому пагорбі, біля лісу стоять високі кургани. У 1966 і 1967 роках наша експедиція розкопала два найменші кургани. В першому з них під земляним насипом виявили випалений майданчик розкійника. Тут знайшли також кальціновані кістки людини. Навколо майданчика лежали розкидані обгорілі деревини та вугілля. На північний схід від нього знайдено розбитий глиняний горщик і купку перепалених кісток людини. Крім того, під насипом кургану виявлено 7 ритуальних кострищ,

Жіночі прикраси — буси, скроневі кільця, фібули — з поховання біля с. Неполоківців Кіцманського району.

що розміщувались в певній послідовності, утворюючи коло діаметром близько 9 м.

У центрі другого кургану на давній поверхні знайдено купку перепалених кісток, поряд з якими стояв глиняний горщик, а трохи далі містилося кострище. Відкриті поховання у Чепоносах є типово слов'янськими і датуються VII—VIII ст.

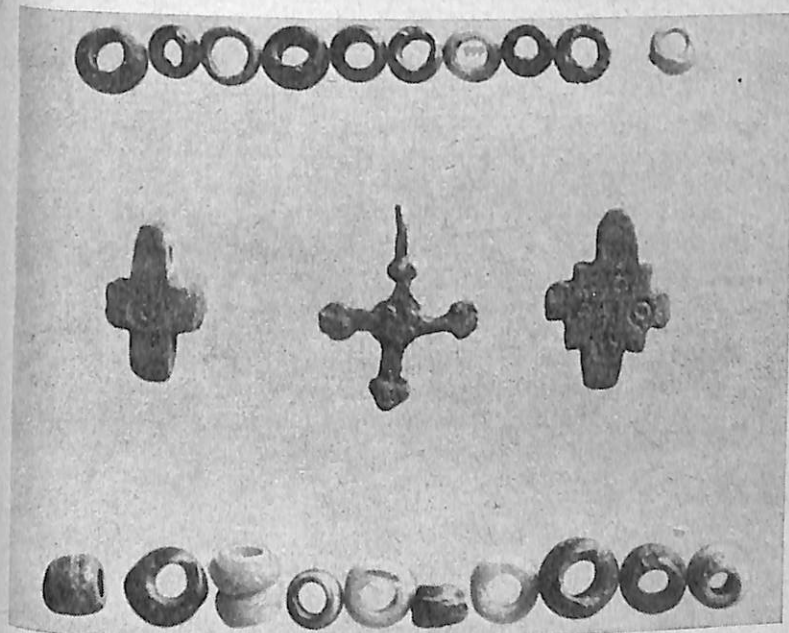
У давньоруський час, в зв'язку з запровадженням християнства, поховальний обряд слов'ян змінюється. Поступово зникають кургани і трупоспалення, з'являються

типово християнські могили. Все ж і в християнських похованнях ще довго зберігаються пережитки язических обрядів.

В одій з легенд, що потрапила на сторінки давньоруських літописів, згадується звичай хоронити дівчат у весільному вбранні. Виявляється, що так ховало померлих дівчат і давньоруське населення Північної Буковини. Під час розкопок поховання XII ст. в селі Санківцях Хотинського району на черепі жіночого кістяка знайдені рештки чільця: бронзові позолочені квадратні бляшки та бубонці, які нашивались на основу з лубка і тканини. Подібні чільця виявлені в похованнях XII—XIII ст. у Кіцмані, Ошихлібах, Василеві, Ленківцях. Вони були обов'язковою частиною весільного вбрання нареченої. Чільце одягала дівчина тільки один раз в житті — в день весілля, а потім його зберігали до нового весілля кого-небудь з членів сім'ї. Чільця в похованнях засвідчують, що неодружену небіжчицю хоронили у весільному вбранні. Цей язический ритуал був ніби поєднанням похорону і весілля, яке не відбулось. Це підтверджують етнографічні матеріали пізніших часів.

До язических відноситься і обряд посипання могилою ями та покійника попелом і вугіллям з ритуальних вогнищ. На території Чернівецької області він спостерігається майже в усіх давньоруських похованнях XI—XIII ст.

Рідше в давньоруських похованнях простежують сліди язического звичаю розбивати ритуальний глиняний посуд. На дні могильних ям літописного Василева знайдено уламки глиняних горщиків, що мають на собі сліди повторної дії вогню. При цьому вдруге були обпалені не тільки стінки, але й злами. Це свідчить, що горщики спочатку розбивали, потім кидали у вогонь, а тоді вже у могилу. В кількох могилах разом з дрібним череп'ям знайдено перепалені кістки тварин. Тому є підстава вважати, що уламки битого глиняного посуду в могильних ямах є рештками надмогильної тризни. Марновірні люди вважали, що посуд,

Жіночі прикраси з давньоруського поховання XII століття біля с. Чернівки Новоселицького району.

який служив богам, використовувати людина не може. Тому після виконання обрядів його розбивали.

З тризною пов'язуються ритуальні ями діаметром більше одного метра, що виявлені на давньоруських кладовищах в Ошихлібах і Василеві. На їх дні знайдені рештки жертвоприношень і поминальної тризни: дрібне череп'я та кістки тварин (овець, курей).

З розвитком людського суспільства, у зв'язку із зміною релігійних уявлень змінювалися і похоронні обряди. Але останні є досить консервативними, і їх пережитки зберігаються протягом багатьох віків. Тому археологи використо-

вують дані про похоронні обряди для визначення етнічної приналежності населення. Так, йдучи від відомого до невідомого в глибину віків, використовуючи матеріали лінгвістики, антропології та етнографії, археологи виявляють глибоке і давнє коріння слов'янських племен на території Східної Європи. Досліджені некрополі на Північній Буковині — яскраве свідчення цього факту.

СВЯТИЛИЩА

У народних легендах про стародавні пам'ятки є багато марновірства, котре часто бере свій початок ще з первісних релігійних вірувань, від слов'янського язичества. Явища навколишнього життя слов'яни наділяли надприродними силами, вірячи, що навіть на дощ, грозу, бурю тощо можна вплинути за допомогою магічних дій, якщо умилостивити божество. Тому люди приносили жертви воді, джерелам, землі, природним явищам, від яких залежало їх життя і господарство. Це також знайшло своє відображення в народних легендах, переказах і повір'ях.

...Вже третій день майстри кладуть стіни церкви. Що за день зведуть, те вночі боги повалять. Звернулися майстри до найстарших за порадою, і ті відповіли: щоб мури трималися, потрібно під перший камінь покласти кістки і кров людську. На ранок майстри домовились між собою: замурують в стіну ту жінку, яка першою до них прийде. Мурують і все поглядають на дорогу. Затремтіло серце у Манолія: першою з обідом до них йшла його дружина. І сказав старий майстер своїй подрузі: «Ставай на стіну, я тебе замурую для жарту». Повірила жінка і добровільно пішла на стіну. Манолій, затиснувши зуби, все мурує та мурує... Через якийсь час жінка вже не могла ногами ворушити, уже не сміється, тільки говорить: «Не жартуй, чоловіче, я вже ніг не витягну, цегла давить мене». А Манолій, відвернувши очі, тільки мурує, аж руки його тремтять. Мур росте уже по поясу, уже по груди...

Цю легенду ми вперше почули у Василеві, де її пов'язують з конкретною пам'яткою — кам'яною церквою, яка колись тут стояла. Під час археологічних досліджень руїни давньої церкви були знайдені, а в її фундаментах виявлені рештки кістяків замуrowаних в стінах дітей. Один з них знаходився у фундаменті контрфорса XIII ст., що скріплював південну апсиду храму. Тут в ніші прямокутної форми розміром 0,85×0,45 м лежав замуrowаний кістяк дитини віком до двох років. Ще один кістяк дитини виявлено у фундаменті контрфорса, що підпірав південну стіну храму. Обидва контрфорси збудували після того, як в стінах церкви, збудованої у XII ст., з'явилися великі тріщини, можливо, в результаті землетрусу. Це сталося десь в XIII ст. Тоді й були замуrowані в стіни діти.

Замуrowування дітей в стіни будівель відоме в багатьох місцях феодальної Європи. З цього приводу відомий англійський етнограф Е. Тейлор писав: «Погляд, немовби церква, стіна потребують людської крові або замуrowаної жертви для міцності фундаменту, не тільки широко розповсюджений в європейських народних повір'ях, але й одержав практичне здійснення, що підтверджується місцевими хроніками і переказами, як історичний факт, в багатьох країнах». Тепер це засвідчують також матеріали археологічних досліджень.

Пережитком язичеських жертвоприношень є ритуальний обряд закопування ляльки, який ще не так давно був досить поширеним у буковинських селах. Під час цього обряду виконуються магічні дії, щоб задобрити божество і викликати дощ під час посухи. З тканини виготовляли ляльку, яка вважалась вмістилищем душі і символом предка, одягали її як під час похорону, клали в мініатюрну домовину і закопували на високому кургані або на готарі (межі) земель двох сіл. Хоронили її як справжню людину, голосили, давали поману (поминальний хліб), влаштовували поминки. Цей обряд також досить давній.

з великих і дрібних каменів. Кромлех споруджений на місці ритуальних вогнищ.

У центрі кромлеха виявлені шість ям, глибина яких 1 м, діаметр — 0,7—1,0 м. Вони розташовані за певною системою, з'єднані між собою ровами, утворюючи прямокутник розміром 6,7×4,5 м. Ями, безперечно, мали ритуальне значення. На це вказує червона вохра, якою було густо посипане дно в чотирьох ямах.

У центрі простору, обмеженого ритуальними ямами і ровами, знаходилась овальна, викладена з каменів площадка діаметром 2 м. На ній та біля неї знайдені уламки людського черепа, зуб людини, кістки коня і бика, крем'яний відщеп та уламок чорнолощеної миски ранньоскіфського часу. Імовірно, що це жертвний майданчик — оltар, де приносили жертви богам. Подібні жертвники-святинища згадує, описуючи життя скіфів, грецький історик Геродот (V ст. до н. е.): «Були і кургани-жертвники в честь бога війни... На кургані ставиться старовинний залізний меч. Цьому мечу щорічно приносять в жертву коней і рогату худобу, і крім того, в його честь умертвляється кожний сотий чоловік з усієї кількості взятих в полон ворогів».

Курган-жертвник в Білоусівці знаходиться на території стародавнього могильника, а неподалік виявлено і городище. Жертвоприношення, що тут здійснювалися жителями городища, очевидно, пов'язані з культом мертвих, який був досить поширений у землеробських племен скіфського часу. Жертвники такого ж призначення виявлені ще під час розкопок курганного могильника ранньоскіфського часу в селі Долинянах Хотинського району. Дещо інше призначення мав жертвник цього ж часу, розкопаний в селі Новосілці Кіцманського району.

Різні легенди побутують про два кургани у Новосілці. В одних розповідалося, що могили насипали турки, заховавши там золото, в інших — ніби в могилах поховані козаки. Таємниці курганів розкрилися лише в 1963 році,

Розкопки валу-кромлеха давнього святилища поблизу с. Ржавинців Заставнівського району.

коли за ініціативою правління місцевого колгоспу були проведені їх археологічні дослідження. Наші сподівання виявити тут давні поховання не справдилися. Розкопки західного кургану показали, що його насип заввишки до 1 м, діаметром до 40 м, утворився на місці стародавнього святилища. Після зняття чорнозему, в якому траплялись перепалені камені та шматки обпаленої землі, на давній поверхні виявлено овальну яму (глибина 0,5 м, діаметр — 1 м), дно і стінки якої були обкладені кам'яними плитами. Її вщерть наповнювало

вугілля і попіл — рештки великого кострища. Ямою жертovníка користувалися досить довго. Не випадково, що й тепер, під час розкопок, кострище мало товщину 1 м, діаметр його становив 9 м. Знайдені на кострищі уламки ліпного глиняного посуду засвідчили, що цьому святилищу 2,5 тисячі років.

Не виявлено поховань і в другому кургані. В ньому розкопано жертovníк такого ж типу, як і в кургані з Білоусівки. Він також складався з ритуальних ям і ровиків, що утворюють прямокутник розміром 5,3×4,7 м, орієнтований за сторонами світу. В середині споруди знайдено круглу кам'яну плиту — оltар діаметром 1,2 м, товщина якого 11 см. Плита служила місцем принесення жертв і була обов'язковим атрибутом жертovníків.

У ямах жертovníка, стінки і дно яких були обкладені каменями, виявлені рештки ритуальних вогнів (попіл, вугілля та перепалені кістки тварин), знайдено крем'яну стрілу та ручку від бронзового дзеркала. В первісних культах та обрядах дзеркалу належала важлива роль. Вважалося, що воно має магичну силу і тому було обов'язковим атрибутом жерців. Під час обряду дзеркало розбивали, щоб його душа, звільнившись, потрапила в країну мертвих. Пережитки, пов'язані з культом дзеркала подекуди ще збереглися — розбиті дзеркала вважається поганою ознакою. В приміщенні, де лежить покійник, дзеркало завішують рушником. На Буковині ще на початку ХХ ст. носили круглі дзеркальця-прикраси, які начебто мали чудодійну силу і оберігали власника від хвороб та нещастя. Безперечно, що саме з магичною метою до жертovníка у Новосілці вкинули уламок бронзового дзеркала. Його друга половина залишалась у власника. За легендами, після смерті віруючий міг довести богам, склавши дві розбиті частини дзеркала, що саме він приніс жертву.

Розкопки курганів у Новосілці дають підставу зробити деякі припущення. Землеробські племена VI—V ст.

до н. е. були сонцепоклонниками. Вони поклонялися сонцю як божеству, приносили йому жертви. На честь великого світила вони запалили на пагорбі вогонь, а поряд спорудили жертovníк, де приносили в жертву збіжжя, тварин, побутові речі тощо, вимолюючи в божества різні милості.

Дослідження святилищ ранньозалізного віку показали, що в обрядових церемоніях велика роль належала вогню. Йому поклонялися як божеству, приносили жертви, вогнем «очищали» місця поховань, на ньому спалювали покійників. Поклонялися не тільки вогню, але і попелу. Про це можуть свідчити кургани, що збереглися в лісі біля села Іванівців Кельменецького району. Вони, як це встановлено під час розкопок, утворилися в результаті обрядового зберігання попелу. Подібні пам'ятки в археології відомі під назвою зольники.

Під час розкопок біля одного з курганів-зольників виявлено ритуальну яму завглибшки 0,5 м, діаметром 2 м, в якій знайдено вугілля, уламки побитого глиняного посуду, мініатюрний глиняний горщик та бронзову орнаментовану шпильку. Це залишки культових церемоній. Вони свідчать, що біля місць, де зсипали попіл, справляли якісь обряди жертвоприношення, пов'язані з культом вогню.

У вогні стародавні землероби вбачали особливу очищу, благодіючу силу, а також засіб, за допомогою якого можна встановити контакт з божеством і випросити в нього милість.

З писемних джерел, а також з матеріалів археологічних досліджень відомі святилища слов'ян-язичників. Обов'язковим атрибутом кожного святилища були ідоли, яких робили з дерева або витісували з каменю. Їх ставили в центрі святилищ обличчям на схід, назустріч першим променям сонця. Перед ідолами горіли священні вогні, тут же приносили жертви богам. Ділянки землі, де стояли ідоли, оголошувались місцями перебування

богів, їх огороджували дерев'яним тином або земляними валами.

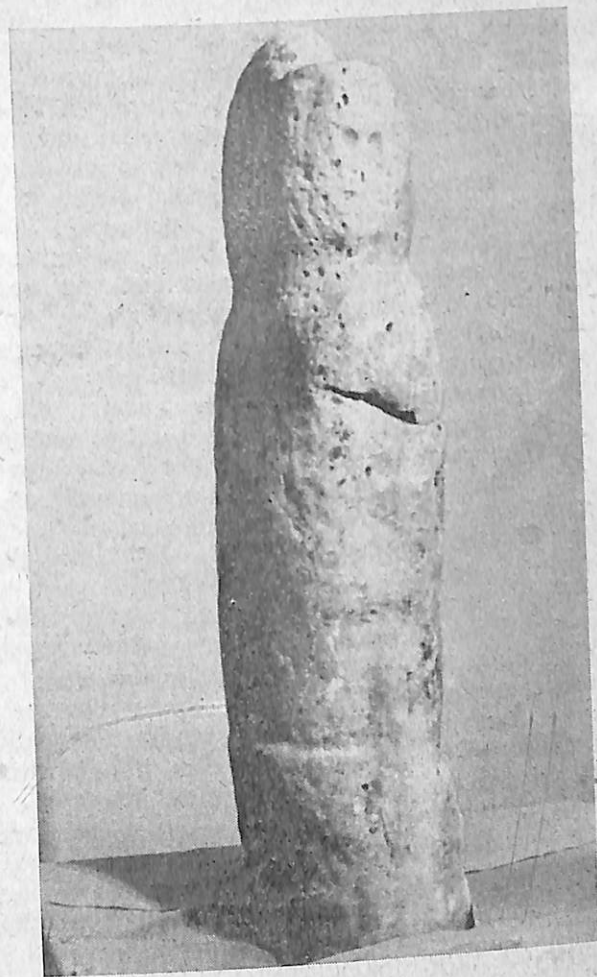
Найдавніші кам'яні антропоморфні (людиноподібні) слов'янські ідоли в Середньому Подністров'ї відносяться до першої половини I тисячоліття н. е. Їх знаходять на території поселень черняхівської культури. Так, наприклад, кам'яного ідола знайдено на черняхівському поселенні в селі Ломачинцях Сокирянського району. На черняхівському поселенні в селі Ставчанах Хмельницької області розкопано святилище, де знаходилися кам'яний ідол і кам'яний конічний стовп з висіченим солярним знаком, що був символом сонця. Тут же виявлено ритуальні вогнища, знайдені кістки тварин та птахів, котрі, очевидно, були принесені в жертву богам.

Цікаву групу культових пам'яток східних слов'ян складають городища-святилища. Вперше вони були відкриті радянськими археологами на Смоленщині. Це невеликі круглі городища без культурного шару, майданчиками яких піднімаються досередини і огорожені кільцевими валами і ровами. В центрі цих городищ колись стояли ідоли.

Подібні городища-святилища є і на території Чернівецької області. Їх виявити знову ж таки допомогла народна легенда.

... В горбах, що на схід від нашого села, колись стояв турецький замок. В його підземелля яничари з усієї Молдавії звозили награвовані багатства. Згодом поганців прогнали, а їх золото залишилося в пивницях, закритих товстими залізними дверима. Ті двері не можна ні пробити, ні розбити. Вони замкнені великим залізним замком. Відкрити його можна тільки залізним ключем, який турки заховали недалеко від дверей. Багато хто хотів добратися до залізних дверей, але не міг знайти ключа...

Цю легенду записали в селі Горбовій Глибоцького району. Почалися розкопки.

Дволикій слов'янський ідол, знайдений біля с. Ярівки Хотинського району.

Горбівське городище-святилище розташоване на невисокому пагорбі правого берега Пруту, в оточенні слов'янських поселень IX—X ст. Його центральний овальний майдан діаметром 30 м обнесений кільцевим валом, за яким проходить вузький, але глибокий рів. З двох протилежних боків до центрального майдану прилягають ще два, також оточені валами і ровами. Ці рови та вали не мали оборонного значення, бо розташовані нижче, ніж навколишні пагорби, а вали бокових майданчиків спускаються по схилу так низько, що не могли відігравати будь-якої ролі в обороні. В цьому переконує й вивчення конструкції основного земляного валу.

Як показали розкопки, вал насипаний з утрамбованої глини на висоту до 1 м і до 2,2 м ширини. Він не мав у собі жодних дерев'яних конструкцій. На плоскому гребені валу розміщувався викладений каменем горизонтальний майданчик, завширшки 1 м, на якому залишилися сліди великого вогню — обпалене каміння, шматки перепаленої глини, вугілля, попіл. Тут також знайдені кістки тварин. Гадаємо, що на валу в свій час горіли ритуальні вогні, котрі освітлювали ідола, що стояв у центрі укріпленого майдану, і захищали його, за язичеськими віруваннями, від «нечистої сили». Тут же слов'яни приносили жертви ідолам, про що писав арабський мандрівник Ібн-Фадлан, розповідаючи про святилище русів на Волзі: «Кожний з них (русів) йде в місто, маючи при собі хліб, м'ясо, цибулю (часник), молоко і міцний напій (мед), прямує до поставленої високої колоди, що має людське обличчя і оточена невеликими зображеннями, за якими коли (частокіл)..., кладе принесене перед дерев'яним ідолом».

Ідолів на Україні звуть «бабами». На території Північної Буковини назва «баба» досить поширена. Вона вказує на місцезнаходження давніх святилищ. Так, наприклад, у Василеві Заставнівського району на полі, яке звуть Баба, не так давно стояв кам'яний стовп, що нага-

дував собою людську постать. Кам'яного ідола заввишки 1,7 м знайдено в селі Ярівці Хотинського району. Він являє собою людську постать з двома обличчями, зверненими в протилежні боки. На місці знахідки при розкопках виявлені підплатові давньоруські поховання XI—XIII ст. Ідол стояв на християнському цвинтарі. Очевидно, слов'янське населення Буковини поклонялося ідолам і після прийняття християнства. Не випадково ж літописець XII ст. писав: «И ноне по украинам моляться атому проклятому богу Перуну и Хорсу и Мокоши и валам. И то творят отай (таємно)».

Ідолів слов'яни-язичники створювали своїми руками. І все ж вони вірили, що в цих богах більше сили, ніж у них самих. Ідолам поклонялися, приносили їм жертви, намагаючись прихилити богів до себе. Всі незрозумілі явища природи язичники пояснювали діями надприродної сили і богів, які немовби управляють і долями людей. Тому, щоб умилоствити богів, стародавні люди споруджували святилища, виготовляли за своїм уявленням різноманітних ідолів і на честь богів відправляли релігійні обряди.

ЗНИКЛІ МІСТА

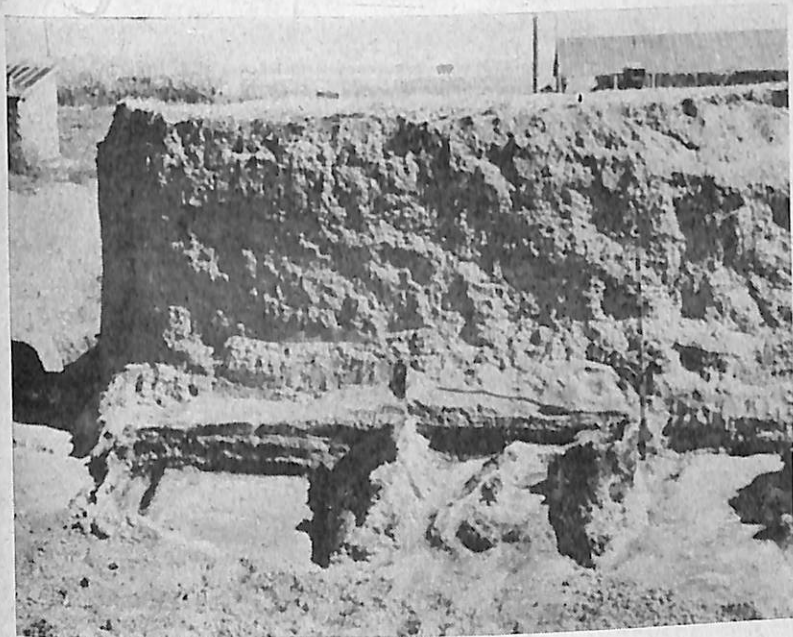
Кожне місто має свою історію. Одне з'явилося зовсім недавно. Історія іншого нараховує цілі тисячоліття. Були й такі, що народилися дуже давно, швидко розвивались, ставали значними центрами ремесел і культури, а потім раптово зникли. Історії відомі й інші випадки: міста пересувалися з місця на місце. Залишки зниклих міст, що знаходяться в землі, оповідають вченим про життя і причини їх занепаду. Оберігають пам'ять про зниклі міста також народні перекази та легенди.

... У 1782 році до Чернівецького магістрату викликали старожилів міста й запитали: «Хто збудував Чернівці?».

І поважні люди, поклявшись на хресті, розповіли: «За переказами батьків, місто заклали князі, що мечем боронили цей край. Воно стояло не на теперішній землі, а на лівому березі Пруту (де тепер село Ленківці). Через татарські напади й часті повені місто занепало. Його відбудували на протилежному, високому березі Пруту, де Чернівці стоять і тепер».

Достовірність народного переказу взялися перевіряти у 1952 році члени археологічної експедиції Чернівецького краєзнавчого музею. Якщо дійсно на місці сучасних Ленківців колись стояло місто, то в землі мусять зберегтися його рештки. Суцільне обстеження долини Пруту привело дослідників до земляного валу, що знаходиться у північно-західній околиці Ленківців. Почалися розкопки. Вже в перший рік роботи експедиції вірогідність народного переказу підтверджували археологічні знахідки. Справді, в долині Пруту в XII—XIII ст. стояло давньоруське місто. Високий земляний вал, що там зберігся, є рештками його фортечних укріплень.

Щоб встановити час спорудження дерев'яно-земляної фортеці, довелося тричі впоперек перерізати траншеями основний оборонний вал і уважно вивчити культурні на шарування. Нижче глиняного насипу, що є основою валу, культурного шару не виявлено, бо фортеці не переживало ніяке поселення. Її збудували на чистому, необжитому місці. Спочатку звели укріплення, а згодом під їх стінами виросло місто. У товщі утрамбованого глиняного валу знайдено речі, які потрапили туди під час його спорудження. Вони допомогли встановити час побудови фортеці: друга половина XII ст. Ця дата була підтверджена багатьма іншими даними. В одному з найдавніших жител, розкопаних на території давнього міста, знайдена угорська мідна монета, карбована у 1162—1163 рр. Залізні шпори з конічним вістря́м і наконечники стріл, залізні циліндричні замки і шиферні пряслиці, скляні браслети і срібні скроневі кільця, уламки привіз-

Рештки дерев'яних зрубів оборонного валу стародавніх Чернівців.

них корчаг і глиняного посуду місцевого виробництва та інші численні знахідки свідчать, що Чернівецьку фортецю збудували тоді, коли територія Північної Буковини входила до складу Галицького князівства. Саме в той час, як свідчить давній літопис, галицькі князі зміцнювали на цих землях владу й будували опорні оборонні пункти. Є всі підстави вважати, що Чернівецька фортеця збудована при галицькому князі Ярославі Осмомислі (1153—1187), який, за висловом літописця, «ростроил землю свою», тобто збудував багато міст.

Чернівецька фортеця була невеликою (її основна оборонна лінія оточувала майдан діаметром до 80 м), але добре укріпленою. Вал із утрамбованої глини і піску завширшки до 5 м з обох боків скріплювали дерев'яні конструкції, які захищали його від руйнування. Із зовнішнього боку вал захищала дерев'яна огорожа з горизонтально покладених колод, закріплених стояками. По периметру валу з його внутрішнього боку стояли дубові зруби. На самому валу проходила дерев'яна стіна з горизонтально покладених деревин, також закріплених стояками.

Укріплення фортеці доповнювала ціла система наповнених водою ровів. Перед оборонним валом проходив рів 14 м завширшки. В ньому постійно стояв триметровий рівень води. Для його регулювання недалеко від фортеці був споруджений став. Його місце визначено за назвою урочища Ставище. На певній відстані від основної оборонної лінії проходили ще дві. Вони склалися з ровів, наповнених водою, і частоколів.

У зв'язку з тим, що Чернівецька фортеця знаходилась у низовині і спостереження за навколишньою місцевістю було обмеженим, на найближчих висотах будували сторожові пункти. Їх рештки виявлені на високих пагорбах Цецин, Спаська, Городище біля села Горішніх Шерівців Заставнівського, на пагорбі біля села Молодії Глибоцького району. Сторожові фортеці попереджували місто про небезпеку, приймали на себе перші удари ворога, оповіщали жителів за допомогою сигнальних вогнів, які, при потребі, запалювались на вишках.

Подібно до інших давньоруських міст, всі будівлі в стародавніх Чернівцях були дерев'яними, зрубної або каркасної конструкції. Під час розкопок на території укріпленого поселення — ремісничо-торгової частини міста — археологи натрапили на залишки наземних дерев'яних жител з глинобитними печами, дерев'яної церкви, ремісничих майстерень та залізоплавильних горнів. На тери-

торії міської цитаделі розкопані будинки зрубної конструкції з великими підвалами. В приміщеннях знайдені кістяні ложки, уламки фаянсових тарілок, металеві та скляні браслети, металеві застібки від плащів, залізні висячі замки, ключі від дерев'яних замків, ножиці, кістяні гудзики, кам'яні натільні хрестики, шиферні пряслиці, залізні стріли й шпори, уламки глиняного скляного та металевого посуду. Викликають інтерес знахідки у великій дерев'яній будівлі, розкопаній в північній частині фортечного подвір'я. Тут знайдені писала — бронзові та залізні інструменти для писання на дерев'яних навошених дощечках. Цікаві також побутові предмети XII—XIII ст. з давньоруськими написами, бронзові позолочені застібки від книг та інші речі, що вказують на високу культуру мешканців.

У стародавніх Чернівцях, очевидно, існувала школа, де вчили дітей елементарної грамоти. Про це свідчать в першу чергу знахідки писал — гостроконечних знарядь з лопаточками у верхній частині, бо в давнину дітей навчали письма на дерев'яних дощечках, вкритих воском. На одному боці дощечки наносили писалом азбуку, а другий використовували для написання літер, які потім згладжували лопаточкою. В приміщенні також знайдені глиняні черепки з написаними літерами. Можливо, це своєрідна розрізна азбука. Подібна азбука, наприклад, відома у греків.

Фортеця стародавніх Чернівців перестала існувати в середині XIII ст. На сліди пожежі, що знищила дерев'яні укріплення, під час розкопок натрапляли скрізь. Тут, то там лежали обгорілі дубові колоди, пошкоджені вогнем речі, обпалена земля. І все ж фортеця знищена не в результаті воєнного штурму. Перед тим як запалити укріплення, звідти винесли всі коштовні речі, за винятком загублених, поламаних та втопаних в землю. Населення задалегідь залишило фортецю, а потім її підпалили. Це, можливо, сталося в 1259 році, коли

монголо-татарський воевода Бурундай силою примусив галицького князя Данила Романовича, за виразом літописця, «розмечете городы свои все», тобто зруйнувати всі укріплення князівства.

Народний переказ твердить, що мешканці зруйнованого міста в долині Пруту заснували на протилежному, правому, високому березі річки нове місто. Це також підтверджується археологічними матеріалами. На правому березі Пруту, де тепер Волгоградська вулиця, виявлені рештки поселення XIV—XV ст., яке з іменем «Черновці» згадується в грамоті молдавського господаря Олександра I, виданій львівським купцям 8 жовтня 1408 року. Так народна легенда допомогла дослідити історію виникнення Чернівців, які почали свій розвиток з давньоруської фортеці, збудованої приблизно у 50—60 роках XII ст.

Давньоруське місто Василів (нині село Василів Заставнівського району) згадується в Галицько-Волинському літописі під 1230 роком. З кінця минулого століття воно відоме також в результаті археологічних робіт. Зацікавившись історією цього давнього міста, ми почали вивчати всі наявні матеріали про нього. І, звичайно, легенди. В одній з них розповідається:

... Багато-багато років тому у Василеві стояла висока кам'яна церква. Будували її народні умільці — неперевершені майстри своєї справи. Коли вони вже закінчували роботу, бояриня, що володіла селом, запитала будівельників: «Чи думаєте спорудити храм такої ж висоти в інших володіннях?». Почувши ствердну відповідь, розгнівана володарка наказала зняти рихтування саме в той час, коли майстри перебували на високій церковній бані. Щоб врятуватись від голодної смерті, будівничі виготовили з драги крила. Та коли почали стрибати, крила їх не витримали і майстри розбились на смерть... Звичайно, місця розташування давнього храму вказати нам ніхто не міг. Знайти його рештки допомогла то-

понімічна назва. Один з невисоких пагорбів у центрі села носить ім'я Мури — кам'яні стіни. Хоча тут на поверхні й не було ніяких ознак давніх будівель, але під час розвідкових розкопок саме в цьому місці натрапили на давні фундаменти.

День за днем очищали від землі руїни давнього храму. Все більше і більше потрапляло до рук учасників археологічної експедиції Чернівецького краєзнавчого музею цінних знахідок. Позолочені прикраси, архітектурні деталі, культові речі, уламки глиняного посуду та інші знахідки допомогли встановити історію давньої монументальної споруди.

У XII ст., коли Василів був великим населеним пунктом Галицького князівства, у центрі міського посаду збудували собор. Це був білокам'яний храм, чотиристовпний, з трьома півкруглими апсидами з східного боку й однією банею на верху. Його стіни вимурували з тесаних кам'яних блоків, прикрасили їх різьбленими каменями та напівколоннами, підлогу вистелили різноколірними полив'яними керамічними плитками. Будівля чудово спланована, вражає продуманими пропорціями, широтою архітектурного задуму.

Після виявлення фундаменту храму, що переконало в достовірності основного мотиву народної легенди, археологів не покидала надія знайти поховання майстрів-будівників, що згадуються в народному переказі. Уже тоді, коли ми почали консервацію відкритих фундаментів, у стіні розкопу хтось помітив ще одну кам'яну плиту. Розкопки продовжили, і на цвинтарі біля церкви відкрили кам'яну гробницю (саркофаг), у якій, як незабаром з'ясувалось, був похований будівничий храму. Про це розповів своєрідний «напис» XII ст. на згладженому віковій домовині. Він зроблений не літерами, а геометричними знаками, вирізаними на камені. В центрі креслення стоїть геометрична фігура з трьох вписаних один в один прямокутників. Це так званий «вавілон» — символ

будівничої мудрості. Поряд з «вавілоном» вирізані «знаки Рюриковичів» — герби давньоруських князів, придворний архітектор яких похований у саркофазі. Тут є і магічні знаки (круг з хрестом всередині), і знаки майстра, і неглибокі ямки, якими, очевидно, позначено кількість споруд, зведених будівничим. Це звичайний для тих часів надмогильний напис, в якому розповідається про поховану особу.

«Напис» на кам'яній плиті з Василева є зразком рисуночного письма, коли інформація передавалась зображенням різних фігур. Цей тип письма в давньоруських писемних джерелах згадується як «черты и резы». Зауважимо, що принцип рисуночного письма застосовується і в наші дні, прикладом якого можуть бути дорожні знаки.

Не викликає сумніву, що кам'яна гробниця із зрозумілим для давнього населення написом пізніше спричинилася до створення легенди про народних умільців-будівників кам'яного храму. Цілком ймовірно, що легенда виникла, коли Василівський храм був зруйнований турецькими яничарами в кінці XVII ст.

У Василеві записані й інші легенди про давньоруське місто, достовірність яких також підтвердили археологічні матеріали. Нам розповідали, що в північній частині села колись стояв князівський замок і тому це місце звуть Замчищем. Тут дійсно збереглися рештки давньоруських укріплень — земляний вал і рів. Під час археологічних досліджень на території Замчища виявлені рештки наземних дерев'яних будинків та дерев'яної церкви, підлога якої була вистелена полив'яними керамічними плитками. Привертають увагу високохудожні глиняні плитки, на поверхні яких виступають рельєфні зображення птахів з розгорнутими, трохи піднятими крилами. Можливо, це зображення геральдичних знаків галицьких князів. Літописець згадує герб князя Данила Романовича у вигляді орла: «стоит столб... камен, а на нем орел камен изваян».

Оборонний вал цитаделі стародавніх Чернівців (розріз).
Реконструкція худ. О. Плаксія.

Місцевість на захід від Замчища звуть Торговицею. За розповідями старожилів, у давнину тут збиралися великі ярмарки, на які приїжджали жителі з далеких околиць. Археологічні обстеження показали, що ця територія в давньоруський час в основному була вільною від забудови. Лише в її центрі стояла дерев'яна церква, підлога якої була вистелена різноколірними глиняними полив'яними плитками. Поряд з торговою площею містилися майстерні ремісників. Тут, обабіч глибокого яру, розкопані давньоруські гончарні горни. Одні з них були двоюрисними. В них випалювали глиняний посуд. В од-

ноярусних горнах випалювали глиняні будівельні плитки. Розміщення гончарних майстерень поряд з торговою площею дозволяло ремісникам одночасно наглядати за роботою горнів і продавати свої вироби.

Та чи не найбільше легенд у Василеві побутує про урочище Монастир. Незважаючи на фантастичність їх сюжетів, усі вони правильно вказують на місце розташування давнього монастиря. Археологічними дослідженнями встановлено, що монастир в скелях глибокого яру існував у XII—XVII ст.

Літописний Василів був містом з дитинцем (урочище Замчище), великим торгово-ремісничим посадом і феодальними дворами в околицях (урочища Хом і Монастир). Його розвиток був тісно пов'язаний з Дністровським торговим шляхом. У Василеві, під захистом міських укріплень, зупинялись торгові каравани. Товари з човнів перевантажувались на сухопутний транспорт і навпаки. В період монголо-татарського завоювання Русі торговий шлях по Дністру занепав. Разом з цим підупало й економічне значення Василева. З розвинутого давньоруського міста він поступово перетворюється в звичайне феодально-залежне село. Але пам'ять про блискучий період його розвитку в складі Русі збереглася у народних легендах та переказах до наших днів.

У давньоруський час на правому березі Середнього Дністра стояли й інші міста, котрі занепали у зв'язку з монголо-татарською навалою. До них відноситься безіменне місто, руїни якого виявлені недалеко від села Перебиківців Хотинського району. Місцеве населення це місце називає Городищем.

Розкопки в Перебиківцях провела об'єднана археологічна експедиція Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею в 1969—1970 рр. Виявилось, що в XI—XIII ст. тут, на Дністрі, знаходилось феодальне місто з дитинцем на високому мисі (урочище Городище) та посадом, що розміщувався на першій надлуговій те-

расі річки, біля підніжжя Городища. Гадаємо, що саме це місто згадується у Галицько-Волинському літописі під 1213 роком, де йде розповідь про похід військ галицького князя вздовж правого берега Дністра. Літописець розповідає, що війська проходили Онут (нині село Заставнівського району), а звідти попрямували на південь, в степи. Але зазнали великого голоду. В цей час до Плаву (місто, пристань) підійшли навантажені вози і військо було нагодоване. Звідти дружина подалася нижче Кучелміна (містився на Дністрі між селами Непоротовим і Ломачинцями Сокирянського району), шукаючи переходу через Дністер. З тексту виходить, що Плав знаходився на правому березі Дністра, нижче Онута. Можливо, що Перебиківське городище з великим посадом — залишки літописного Плаву. Тут були зручні стоянки для давньоруських кораблів, сюди, до пристані, підходила сухопутна дорога (вона функціонує й тепер), якою, очевидно, і їхали «вози к Плаву», про що говориться в тексті літопису. Під час розкопок в Перебиківцях виявлені гончарна майстерня та речі, що потрапили сюди в результаті торговельних зносин: уламки корчаг — глиняних посудин, у яких привозили вино та олію з міст Північного Причорномор'я, скляні браслети та інші прикраси.

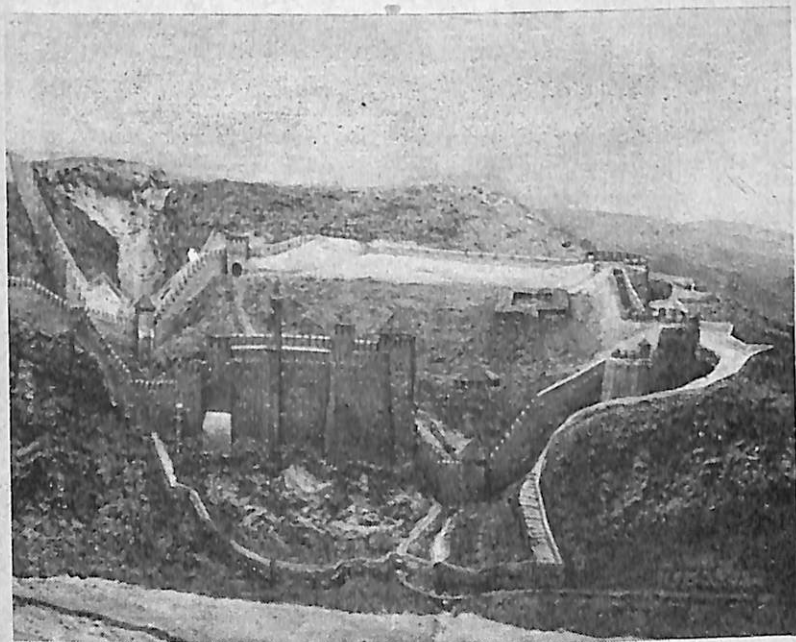
У середині XIII ст. й це місто на Дністрі занепадає. Повністю припиняється життя на території посаду. Продовжувала функціонувати лише фортеця на високому мисі. Її укріплення, у зв'язку з постійною загрозою з боку монголо-татарських орд, що кочували в Причорноморських степах, заходами галицьких князів десь в другій половині XIII ст. були повністю реконструйовані. Дослідженнями встановлено, що основна оборонна лінія нової фортеці складалася з дубових зрубів завширшки 4,1 м. Кожну кліть зрубу поздовжня дерев'яна стіна ділила на дві нерівні частини. Менша — завширшки 1,1 м — прилягала до зовнішньої стіни і була засипана

утрамбованою глиною. Більшу — приміщення внутрішнього ряду — використовували для житла і господарських цілей. Дерев'яні перекриття зрубів одночасно служили бойовими майданчиками для воїнів. Зрубний каркас оборонної стіни зовні скріплював вал, насипаний із землі та каменів. Укріплення захищали також на валу два поздовжні ряди огорожі, сплетеної з лози. Простір між рядами заввишки 1 м засипали глиною. Стіна такої конструкції краще, порівнюючи з простою дерев'яною, витримувала штурм стінобитних машин. За валами проходив широкий (18 м) і глибокий (4 м) оборонний рів.

Крім основної, з боку плато проходило ще дві оборонні лінії валів і ровів. Оборонна смуга тут становила 135 м і служила захистом від каменеметальних («пороки») та стінобитних («барани») машин. При такій широкій смузі фортифікаційних споруд каменеметальні машини ворога не досягали цілі.

У фортечних приміщеннях під обвалами стін знайдено багато речей XIII—XIV ст. Серед них найбільше зброї. Тут залізни арбалетні стріли і рицарські шпори, рештки металевих панцирів і стремен. Вони свідчать, що основними мешканцями нової фортеці були воїни. Залізни підкови, залізни скребниці для чищення коней та інші подібні знахідки свідчать, що у фортеці розміщувався спеціальний гарнізон кінних воїнів, котрий охороняв у другій половині XIII — першій половині XIV ст. землі Галицької Русі в Середньому Подністров'ї.

Давньоруським містом був Хотин на Дністрі, що згадується в писемних джерелах з кінця XIV ст. За деякими археологічними даними, місто виникло не пізніше VIII ст. В Хотині збереглася кам'яна фортеця, яку почали будувати ще в другій половині XIII ст., а пізніше неодноразово перебудовували. Про неї складено багато народних легенд і переказів. З покоління в покоління передаються захоплюючі розповіді про нерівну, але вперту боротьбу хотинців проти турецьких поневолювачів.

Хотинська фортеця. Реконструкція худ. З. Вольчика.

Та чи не найбільше легенд пов'язується з фортечними підземеллями, в яких немовби заховано багато зброї та дорогоцінностей. Старожили твердять, що підземелля знаходяться нижче скелястого дна Дністра, що вони дуже довгі і тягнуться від Хотина до Кам'янець-Подільського. У підземних ходах, говориться в легендах, зберігається багато різного добра, що турки награвували у різних країнах і не встигли вивезти, коли їм довелося звідси тікати.

У 1961 році в Хотинській фортеці почала працювати археологічна експедиція Чернівецького краєзнавчого

музею. Ми розкопували руїни стародавніх кам'яних стін, що знаходились в землі, збирали матеріали для відтворення початкової історії фортеці. Копали на глибину до 10 м, де вже починалась природна скеля. І ніде не натрапляли на таємниці підземелля. Все ж нас не покидала надія знайти підземні ходи, про які живуть серед населення легенди. Ми на них натрапили, коли досліджували земляну фортецю, збудовану у XVIII ст.

Обстежуючи зовнішній оборонний рів фортеці, недалеко від Ясських воріт помітили невеликий темний отвір. Це був хід до вузького підземного коридору, проритого в твердому глинистому ґрунті. Озброївшись ліхтариками, почали його оглядати. Вдалося пройти, вірніше проповзти, по темному підземеллю метрів 15. Далі починався суцільний обвал. Розкрити таємницю відкритого нами підземного ходу допомогли старі плани фортеці з детальним їх описом, що пізніше були виявлені в Ленінграді.

У 1769 році російські війська штурмом оволоділи Хотинською фортецею, однією з наймогутніших на той час в Європі. Разом з доповідною запискою про військові перемоги російське військово командування направило в Петербург детальний план Хотинських укріплень. Альбом-рапорт знаходиться в Ленінграді, в музеї О. В. Суворова. На плані Хотинської фортеці позначений і підземний хід, виявлений біля Ясських воріт. Виявилось, що це рештки мінної галереї, яка відходила від основної оборонної лінії фортеці. На плані зображено ще 15 підземних траншей. В кожній з них були закладені міни великої вибухової сили. Мінне поле навколо фортеці було вільним від будь-яких наземних споруд, а мінні галереї засекречені. Про них нічого не знало місцеве населення. Тепер на території колишнього мінного поля стоять будинки, розміщені городи. Під час земляних робіт люди час від часу натрапляють на зруйновані мінні галереї. Це й спричинилося до створення легенд про ве-

ликі підземелля, які нібито тягнуться аж до Кам'янець-Подільської фортеці. Звичайно, підземних ходів такої великої протяжності (більше 20 км) в епоху середньовіччя не будували. До того ж в цьому не було ніякої потреби, бо Хотин і Кам'янець-Подільський тоді знаходились на території різних держав.

СКАРБИ

Читач уже мав можливість переконатися, що в багатьох народних легендах і переказах говориться, ніби на території давніх городищ, селищ та в курганах існують таємничі, закриті залізними дверима підземелля, де заховані бочки із золотом, дорогоцінний посуд, зброя тощо. І хоч ніхто ще не знаходив подібних підземель із скарбами і навряд чи будь-коли знайде, легенди такого змісту дуже популярні серед населення Буковини. Тепер уже відома і причина появи подібних легенд.

Археологи досить часто натрапляють в землі на давні ями-сховища. Але зберігалися в них в давнину не дорогоцінності, а продукти харчування: м'ясо, молоко, зерно тощо. Ями-льохи є постійними супутниками стародавніх жител. З'явилися вони ще в кам'яному віці і дожили до наших днів.

Інтерес до пагорба в центрі села Черепківців Глибоцького району викликала розповідь старожилів про те, що в надрах заховане щось таємниче і незвичайне. Уважно оглядаємо розташоване тут глинище, і в його схилах натрапляємо на рештки давніх будівель: скульпчення шматків глиняної обмазки, череп'я та кістки тварин. Одне з таких місць розкопали. В приміщенні з глиняними стінами, що потерпіло від пожежі, знайшли багато речей I—II ст. н. е., а в північній його частині виявили яму-погріб. Вона вщерть була наповнена перемишаною з вугіллям землею і обпаленою глиною. Обережно

очищаємо яму від землі і знаходимо рештки згорілої дерев'яної драбини, за допомогою якої спускалися в льох. На дні циліндричної ями діаметром 1,2 м стояли глиняні посудини (горщики, миски), в яких у свій час зберігалися продукти. В найбільшому горщику-зерновіску знаходимо обгорілі зерна вівса, пшениці і ячменю. В ямі лежали також кістки тварин. Ці знахідки є переконливим доказом того, що тут зберігали зерно, м'ясо та інші продукти харчування.

Ями-погреби викопували в твердому глинистому ґрунті. Їх стіни не укріплювали деревом, і тому вони часто руйнувалися. В таких випадках, як правило, ями не ремонтували (іноді старі ями використовували для скидання сміття), а поблизу викопували нову яму-сховище. Ось чому на території давніх поселень досить часто натрапляємо на ями для зберігання продуктів. Їх знаходили й місцеве населення, часто приймаючи за таємничі підземелля, що служило приводом для створення легенд.

Відомі й непоодинокі випадки, коли люди натрапляли на давні скарби, що зберігалися в землі.

У давнину закопували скарби в землю недалеко від жител або в самих житлах і неглибоко, бо їх доводилося часто відкопувати для поповнення або щоб взяти звідти певну кількість речей.

Знайдені скарби є важливим історичним джерелом. Вони свідчать про накопичення багатств у руках окремих осіб, характеризують розвиток ремесла, обміну й торгівлі в тогочасному суспільстві, допомагають датувати археологічні речі. Цінність скарбів дещо знижується, якщо на них натрапляють необізнані з методикою археологічних досліджень люди. В результаті цього не фіксується первісне положення речей скарбу. Відомі ж випадки, коли окремі знахідки розходилися по руках і назавжди втрачені для науки. За радянським законодавством, про кожний знайдений скарб слід повідомити відповідні державні установи.

Римські монети, знайдені на території Чернівецької області.

Скарби бувають різні: монетні, речові, змішані. Вперше з'явилися речові скарби, що склалися з найдорожчих для того часу речей. Найдавніші скарби на території Північної Буковини відносяться до мідно-кам'яного віку (IV—III тисячоліття до н. е.). В результаті розвинутого тоді речового обміну в окремих представників родо-племінної знаті нагромаджувалися цінності у вигляді мідних та кам'яних речей. Єдиним і надійним місцем їх збереження була земля, яка заміняла сучасні сейфи. У скарби перетворювався надлишок речей, котрі безпосередньо у виробництві і побуті не використовувались, а були додатковим надбанням їх власників.

До мідно-кам'яного віку відносяться два скарби, знайдені в селах Комарові Кельменецького і Рингачі Новоселицького району. Перший з них складався з крем'яних однотипних заготовок-сокир. В центрі Рингача в 1958 році на глибині одного метра виявили глиняний горщик, в якому лежало 8 мідних сокир з двома протилежними робочими лезами. Вони є найдавнішими в Східній Європі. Скарб був знайдений на території поселення трипільської культури, яке датується приблизно III тисячоліттям до н. е. На жаль, з цього скарбу збереглася лише одна сокира, яка була передана Чернівецькому краєзнавчому музею.

У 1953 році на території господарського двору колгоспу ім. Леніна в селі Новосілці Кіцманського району знайдено скарб бронзових речей, який датується початком I тисячоліття до н. е. В глиняному горщику на глибині 0,5 м від поверхні, лежало, за розповідями, більше 30 бронзових орнаментованих браслетів і декілька бронзових наконечників списів. З цього скарбу в Чернівецький краєзнавчий музей потрапило лише два браслети. Ми провели обстеження місця знахідки і там виявили рештки жител ранньоголіградської культури (X—IX ст. до н. е.).

Металеві скарби бронзового віку знайдені ще в селах Просіка Глибоцького району, Прилипчому Заставнівського, Бурдеї Кіцманського району. Вони склалися з бронзових сокир-кельтів, сокир-мотик, браслетів тощо. На території Північної Буковини не було власної сировини для добування міді і бронзи. Аналіз знайдених речей бронзового віку показав, що метал і металеві вироби на цю територію надходили від племен Закарпаття, де в бронзовому віці знаходився один з найбільших у Європі бронзоліварних центрів.

У народних легендах про заховані скарби іноді фігурують кам'яні скрині-скарбниці.

... Орав чоловік поле волами і раптом провалився з волами в яму. Почав він копати і натрапив там на ве-

лику кам'яну плиту. Коли відсунув її, в кам'яному ящику лежало багато золотого і срібного посуду. Дуже той чоловік розбагатів, збудував аж три церкви, накупив собі всякого добра...

Приводом для створення подібних легенд могли стати кам'яні скрині, добре відомі археологам. На території Чернівецької області скрині, складені з масивних кам'яних плит, знайдені в п'яти пунктах.

Монетні скарби з'явилися пізніше речових, у ранньозалізну епоху. Місцеві племена в той час не мали власного карбування, а користувалися монетами античного походження. В перших століттях н. е. на територію Північної Буковини потрапляло багато римських монет, виготовлених із срібла (найбільше), міді та золота. На їх лицевій стороні завжди є рельєфне зображення погруддя римського імператора, а на звороті — міфологічні фігури, храми, богині, кораблі тощо. Більшість римських монет потрапила на територію Східної Європи в результаті торговельних зносин з римлянами в обмін на рабів, худобу, шкіри, хутро.

Певна кількість срібла, що потрапляла до місцевого слов'янського населення в результаті зовнішньої торгівлі, випадала з обігу і зберігалася у вигляді скарбів.

На території України виявлено близько 150 скарбів римських срібних монет. Чотири з них знайдені на території Чернівецької області. У 1940 році в селі Шипинцях Кіцманського району знайдено близько 200 срібних римських імператорських динаріїв II ст. н. е. Майже всі монети розійшлися по руках. Лише кілька екземплярів було передано в Чернівецький університет, на основі яких було визначено дату скарбу.

Викликає інтерес скарб — близько 400 римських імператорських динаріїв, — знайдений в селі Плоскій Путильського району у 1897 році, з цього скарбу збереглося 58 монет, карбованих при імператорах Траяні (98—117 рр. н. е.) і Антоніні Пії (138—161 рр. н. е.). Скарб

знайдений у гірській місцевості, яка в II ст. не була заселена. Можливо, скарб заховали купці, які уже в той час прокладали дороги через карпатські перевали.

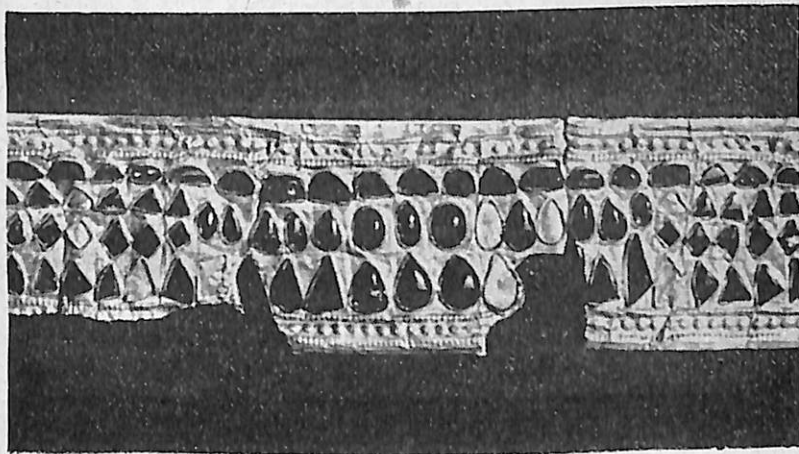
Скарби римських монет знайдені також в Хотині та в селі Банилові Вижицького району. Римські монети досить часто знаходять на поселеннях черняхівської культури (II—V ст. н. е.).

У ранньослов'янських племен черняхівської культури відомі й речові скарби. Вони включають в себе дорогий металевий посуд, жіночі прикраси та інші речі ювелірного виробництва. Цінний скарб із золотих речей III—IV ст. н. е. знайшли у 1968 році в селі Грушівцях Кельменецького району. В глиняному горщику, який виорали трактором на черняхівському поселенні біля так званого Турецького валу, знаходилися золоті жіночі прикраси. На жаль, археологам відомі з нього лише три речі: золота підвіска у формі відеречка, прикрашена зерню, золота лунниця (підвіска у формі півмісяця) та пробита золота монета імператора Авреліана (270—275 рр. н. е.), яка була перетворена у підвіску.

Виявлені скарби сприяють глибшому вивченню соціально-економічного розвитку ранньослов'янського суспільства. Вони являють собою також показник процесу нагромадження багатств у руках окремих осіб.

У класовому суспільстві звичай заковувати в землю гроші та інші цінності особливо був поширений до того часу, поки не з'явилися банки, ощадні каси та інші фінансово-кредитні установи. Та й після створення цих установ окремі люди ще довгий час надавали перевагу цьому давньому звичаю.

Досить багатий і цінний скарб знайдений у 1889 році міщанином Хотина Архипом Озарчуком під час оранки орендованої ним ділянки міської землі. В ньому було не менше тисячі західноєвропейських монет XII—XIII ст., так званих брактеатів. Скарб заритий в землю близько 1225—1230 рр. Це єдиний великий монетний скарб

Уламок золотої діадеми V століття н. е. із скарбу, знайденого в с. Шубранці Заставнівського району.

XIII ст. на території СРСР. Нумізмати вважають, що він був завезений західноєвропейським купцем, а можливо, занесений учасником п'ятого хрестового походу. З цього скарбу 816 монет поступило в Ермітаж, де вони зберігаються і тепер. 35 монет потрапили у західноєвропейські країни, а решта розійшлася по приватних колекціях.

Декілька грошових скарбів, знайдених в Чернівецькій області, датуються XVI—XVII ст. У селі Кадубівцях Заставнівського району у 1969 році рили траншеї для фундаменту і на глибині 2 м знайшли глиняний глечик з однією ручкою, зверху накритий тонкою кам'яною плиткою. У ньому лежало 86 західноєвропейських срібних талерів. Монети разом з горщиком колгоспники передали в Чернівецький краєзнавчий музей. При обстеженні місця монетного скарбу було виявлено рештки багатого будинку XVII ст. Від нього в землі збереглися обгорілі дубові

деревини, глиняні пічні кахлі та багато уламків глиняного посуду. За переказами, в цьому місці жив якийсь Пауш (цю місцевість і тепер звать Паушівка). Скарб закопали в землю десь на початку XVII ст., бо найпізніші монети датуються 1599 роком, а найраніші — 1545 роком. Він свідчить про економічну та соціальну нерівність жителів буковинського села XVII ст., а також про економічні зв'язки давнього населення краю із західноєвропейськими країнами.

У жовтні 1959 року при оранці поля в околиці села Вербівців Заставнівського району плуг вивернув на поверхню кілька срібних монет. Науковці Чернівецького краєзнавчого музею визначили, що монети походять з скарбу. Тому на місці знахідки були організовані розкопки, в результаті яких виявили полив'яний глечик, майже вщерть наповнений срібними монетами. Тут лежали польські, чеські, литовські і німецькі грошові знаки, карбовані у XVI ст. Всього у скарбі було близько двох тисяч монет. Найдавніша з них карбована у 1507 році, а найпізніша — у 1566.

Трапляються скарби, які складаються з речей, що відносяться до різних історичних епох. Під час ремонту дороги в центрі села Шубранця Заставнівського району робітники на глибині одного метра натрапили на глиняний горщик з різноманітними речами. Переважали тут жіночі прикраси: скляне намисто, металеві сережки, підвіски різного типу тощо. Вони відносяться до XVI—XVII ст. Разом з ними лежала золота діадема IV—V ст. н. е., прикрашена дорогоцінними каменями. Подібні діадеми характерні для варварського мистецтва. Їх носили жінки сарматських та гунських воєначальників. А виготовляли їх в ремісничих майстернях Криму, зокрема в античному місті Пантікапей (нині Керч). Залишається загадковим, як діадема, виготовлена близько півтори тисячі років тому в Пантікапей, потрапила до середньовічного скарбу XVI—XVII ст. на Буковині.

Велику наукову цінність мають змішані скарби, в яких разом з монетами знаходяться і певні речі. Такий, наприклад, скарб знайшли учні села Перебиківців Хотинського району. Під час прогулянки на високому березі Дністра у них під ногами відвалилась розмита весняними водами брила землі. З урвища посипались металеві жіночі прикраси і монети. Тут були ажурні срібні підвіски, бронзові персні, позолочені сережки, срібні скроневі кільця та понад 800 срібних та мідних монет XVI—початку XVII ст. Завдяки монетам було визначено і час виготовлення жіночих прикрас, що були зроблені в ремісничих майстернях Львова.

У 1973 році в селі Ширівцях Хотинського району також був знайдений монетний скарб. В ньому були турецькі, польські, далматські та інші золоті, срібні і мідні монети XVIII ст. Скарб виявлений на місці багатого будинку, що колись був на околиці села.

Ми згадали лише про частину скарбів, знайдених на території Чернівецької області. Але й вони переконують в тому, що буковинська земля досить багата на подібні історичні пам'ятки. Цілком імовірно, що саме знайдені скарби і спричинилися до появи великої кількості легенд. Завдяки багатій уяві народу, порівняно невеликі за своєю матеріальною цінністю скарби перетворилися у скрині, бочки та підземелля, завалені золотом і дорогоцінностями.

До речі, всі скарби, знайдені на території СРСР, за радянським законодавством, є надбанням держави. Тому, виявивши скарб, необхідно повідомити відповідні державні установи. Держава в таких випадках виплачує винагороду в залежності від цінності скарбу. Не можна допускати, щоб цінні для науки знахідки безслідно зникали. Їх дослідження вченими допоможе з'ясувати багато таємниць і загадок з найдавнішої історії слов'янських земель.

Закінчилося наше знайомство з найцікавішими археологічними пам'ятками Північної Буковини, які є важливими джерелами вивчення стародавньої історії. Досліджуючи їх, археологи розкривають все нові й нові сторінки багатовікового літопису нашої землі, відкидають домисли, що заважають людям пізнавати дійсність. Часто на допомогу вченим стають народні легенди, які наштовхують археологів на нові пошуки, підтверджують здавалося б неймовірні факти. В свою чергу, вчені, на основі досліджень, пояснюють, як виникли легенди, відділяючи в них правдиве від фантастичного. Так археологія у співдружності з народною творчістю збагачує нашу історичну науку новими фактами, новими відкриттями.

НАЙВАЖЛИВІШІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ЧЕРНІВЦІ

Ленковецьке городище XII—XIII ст.— історичний попередник сучасних Чернівців. Знаходиться в північно-західній околиці міста. Проїзд автобусом № 14.

Городище трипільської культури Цецино. Знаходиться в лісі, за 1,5 км на північ від телевізійної вежі, в урочищі Графська Поляна. Проїзд автобусом № 4.

Городище ранньозалізного віку Нова Жучка I в урочищі Шанок. Проїзд автобусами № 23 і № 18.

Городище ранньозалізного віку Нова Жучка II в урочищі Червона Глина.

Городище ранньозалізного віку Червоне. Знаходиться в південно-західній частині міста (вул. Петрівська). Проїзд автобусом № 3.

ВИЖНИЦЬКИЙ РАЙОН

Село Карапчів — городище XIV—XV ст. Рештки військової фортеці Хмелів. У «Списку русских городов дальних и ближних» (кінець XIV ст.) згадується як «Городок на Черемоші». Знаходиться в урочищі Городок;

— городище ранньозалізного віку в урочищі Турецький Город.

ГЛИБОЦЬКИЙ РАЙОН

Село Волока — городище ранньозалізного віку на високому пагорбі Городище.

Селище Глибока — городище ранньозалізного віку в урочищі Замчище.

Село Горбова — городище-святилище IX—X ст. в урочищі Читате.

Село Широка Поляна — городище ранньозалізного віку в урочищі Коргана.

Село Молодія — давньоруське городище XII—XIII ст. в урочищі Окопи.

ЗАСТАВНІВСЬКИЙ РАЙОН

Місто Заставна — курганний могильник бронзового віку біля залізничної станції.

Село Баламутівка — слов'янське городище X ст. в урочищі Таборище;

— печера з малюнками мезолітичного часу за 3 км на північний схід від села;

— слов'янське поселення в урочищі Над Дністром.

Село Василів — давньоруське городище в урочищі Замчище — рештки фортеці літописного Василева;

— городище ранньозалізного віку та давньоруського часу на пагорбі Хом;

— кам'яні фундаменти давньоруського храму XII ст. в урочищі Мури (центр села).

Село Вікно — давньоруське селище в урочищі Мартиївка.

Село Горішні Шерівці — городище ранньозалізного віку в урочищі Городище;

— слов'янське городище в урочищі Толока;

— слов'янські поселення в урочищах Чоботарка, Дворище, Циганівка, Церикова, Долина.

Село Добринівці — слов'янське городище в урочищі Толока;

— слов'янські поселення в урочищах Долина та Московська Криниця.

Село Задубрівка — слов'янські поселення в урочищах Гропа і Селище;

— курган в урочищі Турецька могила.

Село Малий Кучурів — слов'янські поселення в урочищах Осередок, Діброва і Толока.

Село Митків — слов'янське поселення та трипільське поселення в урочищі Скала.

Село Мусорівка — слов'янське поселення в урочищі Під стінкою.

Село Онут — давньоруське поселення в центрі села — рештки літописного Онута;

— ранньослов'янське поселення черняхівської культури в урочищі Заувинтарисько.

Село Прилипче — земляні укріплення XVII ст. на північ від села.

Село Репужинці — давньоруське поселення в центрі села;

— земляні укріплення XVII ст. в околицях села.

Село Ржавинці — городище ранньозалізного віку та слов'янське святилище в урочищі Хрінова.

КЕЛЬМЕНЕЦЬКИЙ РАЙОН

Селище Кельменці — курганні могильники на північний захід від селища;

— ранньослов'янське поселення черняхівської культури в центрі селища (урочище Магала).

Село Атаки — палеолітична стоянка в урочищі Під лісом.

Село Бабин — палеолітичні стоянки в урочищах Яма, Магазія, Цимбалова Говда;

— городище і слов'янське селище в урочищі Щовб.

Село Бернове — трипільське поселення в урочищі Лука;

— слов'янське поселення в урочищі Селище.

Село Вороновиця — палеолітична стоянка в урочищі Барвінкова Гора;

— земляний вал перших століть н. е. на південь від села.

Село Грушівці — ранньослов'янські поселення черняхівської культури в урочищах Бавки, Осова, Жидора;

— земляний вал перших століть н. е. на північ від села.

Село Дністрівка — курганний могильник ранньозалізного віку в урочищі Лука.

Село Іванівці — кургани-зольники ранньозалізного віку на схід від села, в лісі.

Село Ленківці — давньоруське городище та городище ранньозалізного віку в урочищі Баба;

— трипільське поселення в урочищі Гамарія;

— курганний могильник в околиці села.

Село Макарівка — земляний вал ранньозалізного віку на південь від села;

— слов'янське поселення в урочищі Помірки.

Село Нагоряни — городище ранньозалізного віку в урочищі Могила;

— поселення ранньоскіфського часу в урочищі Підмет.

Село Оселівка — поселення та могильник черняхівської культури в урочищі Плантація;

— палеолітична стоянка в урочищі Над стінкою.

Село Росошани — земляний вал перших століть н. е. на південь від села.

КІЦМАНСЬКИЙ РАЙОН

Місто Кіцмань — давньоруський могильник і поселення в урочищі Долішній Кут;

— слов'янське поселення в урочищі Горішній Кут.

Село Біла — городище ранньозалізного віку та слов'янське поселення в урочищі Царина;

— слов'янські кургани в лісі, на південний захід від села.

Село Коростувата—городище ранньозалізного віку в урочищі Замок;
— слов'янське поселення в урочищі Лісовина.

Село Малаїтинці—ранньослов'янське поселення та могильник в урочищі Пласка.

Село Неполоківці—могильник черняхівської культури в урочищі Гора;

— слов'янське поселення в урочищі Цегельня.

Село Новосілка—кургани ранньозалізного віку в урочищі Могили;
— поселення трипільської культури та слов'янське поселення в урочищі Селище.

Село Нижні Станівці—городище ранньозалізного віку на пагорбі Городище.

Село Ревне—слов'янські городища в урочищах Городище та Царина;

— слов'янські поселення в урочищах Микулінка, Говда, Лищик-та Рівняк.

Село Стрилецький Кут—слов'янське поселення в урочищі Поляна.

Село Шипинці—поселення трипільської культури в урочищі Балчинка.

НОВОСЕЛИЦЬКИЙ РАЙОН

Село Довжок—слов'янське поселення в урочищі Фундоя.

Село Магала—городище ранньозалізного віку в урочищі Кругла Канава;

— трипільське поселення в урочищі Ріпа Гумі;
— поселення бронзового та ранньозалізного віку в урочищі Цвинтаріще;

— слов'янське поселення в урочищі Барон.

Село Подвірне—земляний вал перших століть н. е. на захід від села.

Село Чорнівка—слов'янські поселення в урочищах Рули, Циглів, Гатшина і Турецька Могила;

— давньоруське поселення в урочищі Пуста Чорнівка.

СОКИРЯНСЬКИЙ РАЙОН

Село Білоусівка—курганний могильник і городище ранньозалізного віку в урочищі Баране.

Село Волошкове—городище в урочищі Перевалок.

Село Грубна—земляний вал перших століть н. е. на захід від села, в лісі;

— слов'янське поселення в урочищі Стара Грубна.

Село Коболчин—городище в Чорному лісі.

Село Кормань—палеолітичні стоянки в урочищах Томіна, Дільниця.

Село Кулішівка—городище в урочищах Паланка, Підмеття та Батирова Поляна;

— слов'янські поселення в урочищах Леонтієве і Підмеття.

Село Ломачинці—слов'янське городище і поселення в урочищі Окопи.

Село Молодове—палеолітичні стоянки в урочищах Байлова Ріпа та Голий Щовб;

— трипільське поселення в Поливаному яру.

Село Непоротове—давньоруське поселення в урочищі Галиця.

СТОРОЖИНЕЦЬКИЙ РАЙОН

Село Великий Кучурів—слов'янське поселення в урочищі Селище.

Село Дубова—слов'янське поселення в центрі села.

Село Клинівка—городище в урочищі Паланка.

Село Михальча—слов'янські поселення в урочищах Поляна, Церковище, Перлева.

Село Снячів—городище в лісі, в урочищі Окопи;

— слов'янські поселення в урочищах Садовий і Толока.

Село Спаська—давньоруське городище в урочищі Паланка.

ХОТИНСЬКИЙ РАЙОН

Місто Хотин—земляний вал перших століть н. е. на схід від міста;
— слов'янські поселення в урочищах Котелева та Скала.

Село Владична—слов'янські поселення в урочищах Дворище та Ка-дуб.

Село Гордівці—земляний вал перших століть н. е. на захід від села;

— слов'янські поселення в урочищах Лози та Переліг.

Село Грозинці—слов'янське городище і селище в урочищі Горо-дище;

— ранньослов'янське поселення черняхівської культури в урочищі Фоси.

Село Дарабани—давньоруське городище в урочищі Щовб;

— городище ранньозалізного віку в урочищі Замчище.

Село Доляни—курганний могильник ранньозалізного віку на південь від села.

Село Каплівка—городище ранньозалізного віку в урочищі На валу.

Село Керстенці—курганний могильник на високому мисі, на пів-нічний схід від села.

Село Круглик — курганный могильник бронзового віку в урочищі Могилки;

— поселення зарубинецької культури (II—I ст. до н. е.) в урочищі Дукова Долина.

Село Перебиківці — давньоруське городище в урочищі Городище;
— слов'янські поселення в урочищах Лука і Цегельня.

Село Пригородок — городище в урочищі Калинівка.

Село Рашків — городище в урочищі Шовб.

— слов'янське поселення в урочищі Левада.

Село Рухотин — городища ранньозалізного віку в урочищах Турецький вал та Замчище;

— слов'янське поселення в урочищі Замчище.

Село Ставчани — курганні могильники в околицях села.

Село Чепонси — курганный могильник в урочищі Могили;

— слов'янське поселення в урочищі Кути.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки правобережжя Середнього Дністра.— Археологічні пам'ятки Української РСР, т. V, К., 1964.

Вакуленко Л. В. Памятники культуры карпатских курганов села Глубокое.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II, К., 1968.

Винокур І. С. Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала.— Археологія, т. XX, К., 1966.

Винокур І. С., Вакуленко Л. В. Кисилевский могильник I—II вв. н. э.— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. Вып. 112, М., 1967.

Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. М., 1965.

Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Л., 1968.

Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. М., 1958.

Никитина Г. Ф. Поселения черняховской культуры на Среднем Днестре.— «Советская археология» 1964, № 2.

Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, М., 1961.

Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР, М., 1963.

Потин В. М. Клад брактеатов из Поднестровья.— Нумизматика и сфрагистика, вып. I, К., 1963.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— Л., 1967.

Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957.

Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине.— Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 10, Л., 1968.

Смирнова Г. И. Позднеолиградский могильник у села Остри-

ца (Магальянская) на Буковине.— Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 15, Л., 1973.

Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960.

Тимошук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969.

Тимошук Б. О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області. Чернівці, 1970.

Черныш А. П. Палеолит и мезолит Приднестровья. М., 1973.

Черныш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. К., 1959.

ЗМІСТ

«Велети»	7
«Громові стріли»	13
Городища	17
Траянові вали	27
Слов'янські гради	32
Феодальні замки	45
Селища	51
Кургани	63
Некрополі наших предків	74
Святилища	84
Зниклі міста	95
Скарби	109
Найважливіші археологічні пам'ятки Чернівецької області	119

ца
Эрм
С
літт
Т
род
Т
Чер
ц
т
ред

БОРИС АНИСИМОВИЧ ТИМОЩУК
ВСТРЕЧА С ЛЕГЕНДОЙ
Историко-краеведческие очерки
(На украинском языке).

Издательство «Карпати»,
г. Ужгород, пл. Советская, 3

Фото В. О. Григорьева

Редактор О. О. Новицкова
Художник Ю. Ю. Жолудев
Художній редактор М. С. Макаренко
Техредактор М. Р. Черкашина
Корректор О. С. Ладичев

Зам. 1422. Здано до набору 25. XI 1973 р.
Підписано до друку 13. III 1974 р.
Форм. пап. 70×108¹/₂. Друк. арк. 4. Умовн.-друк. арк. 5,6.
Видавн. арк. 5, 88. Тираж 18 000.
Ціна 20 коп. Папір № 1. БФ 00036.
Книжкова фабрика «Атлас» Республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Державного комітету Ради Міністрів УРСР
у справах видавництва, поліграфії
і книжкової торгівлі.
Львів, Зелена, 20.